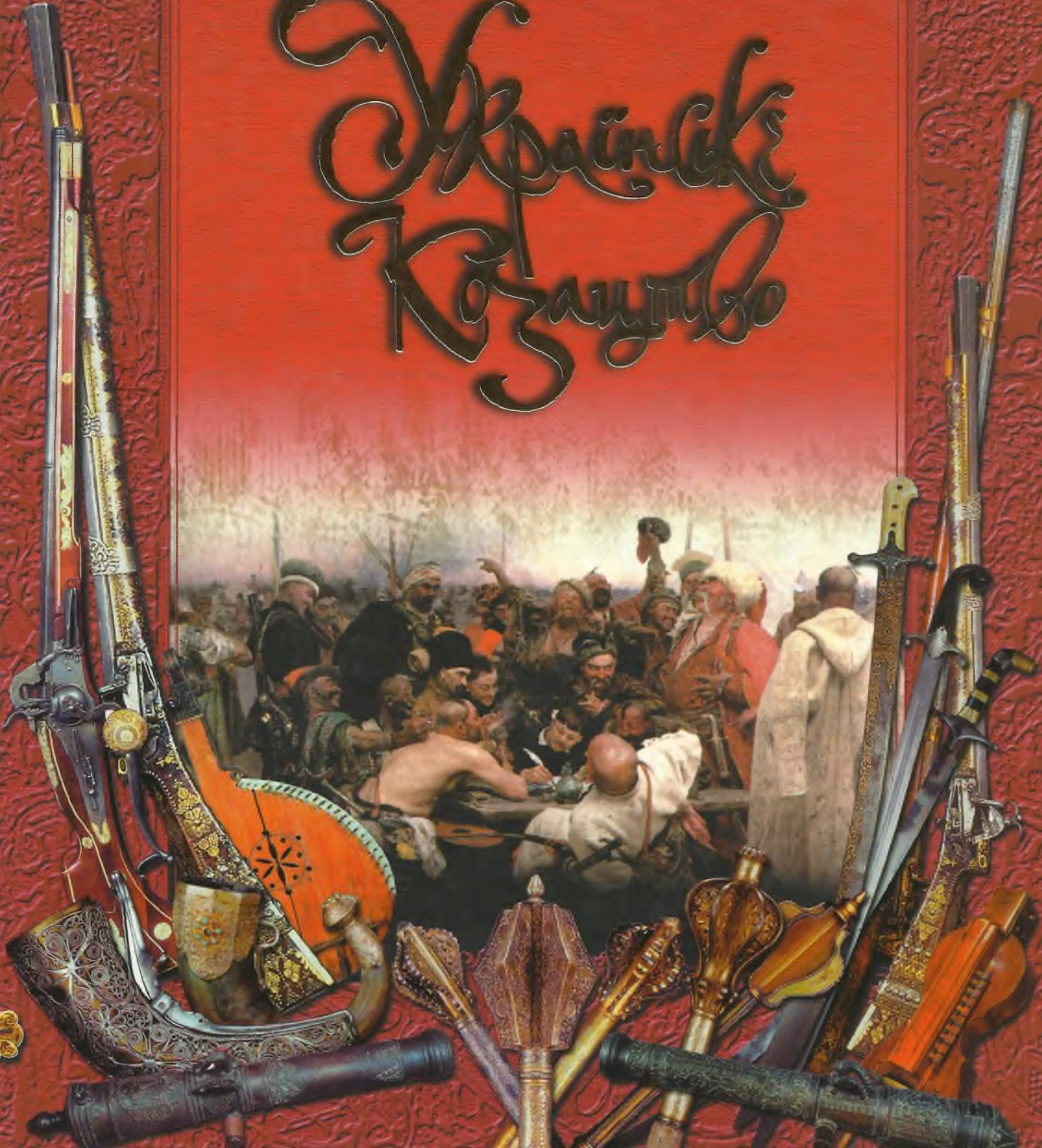

МОЯ
UKRAINA

Українське Козацтво

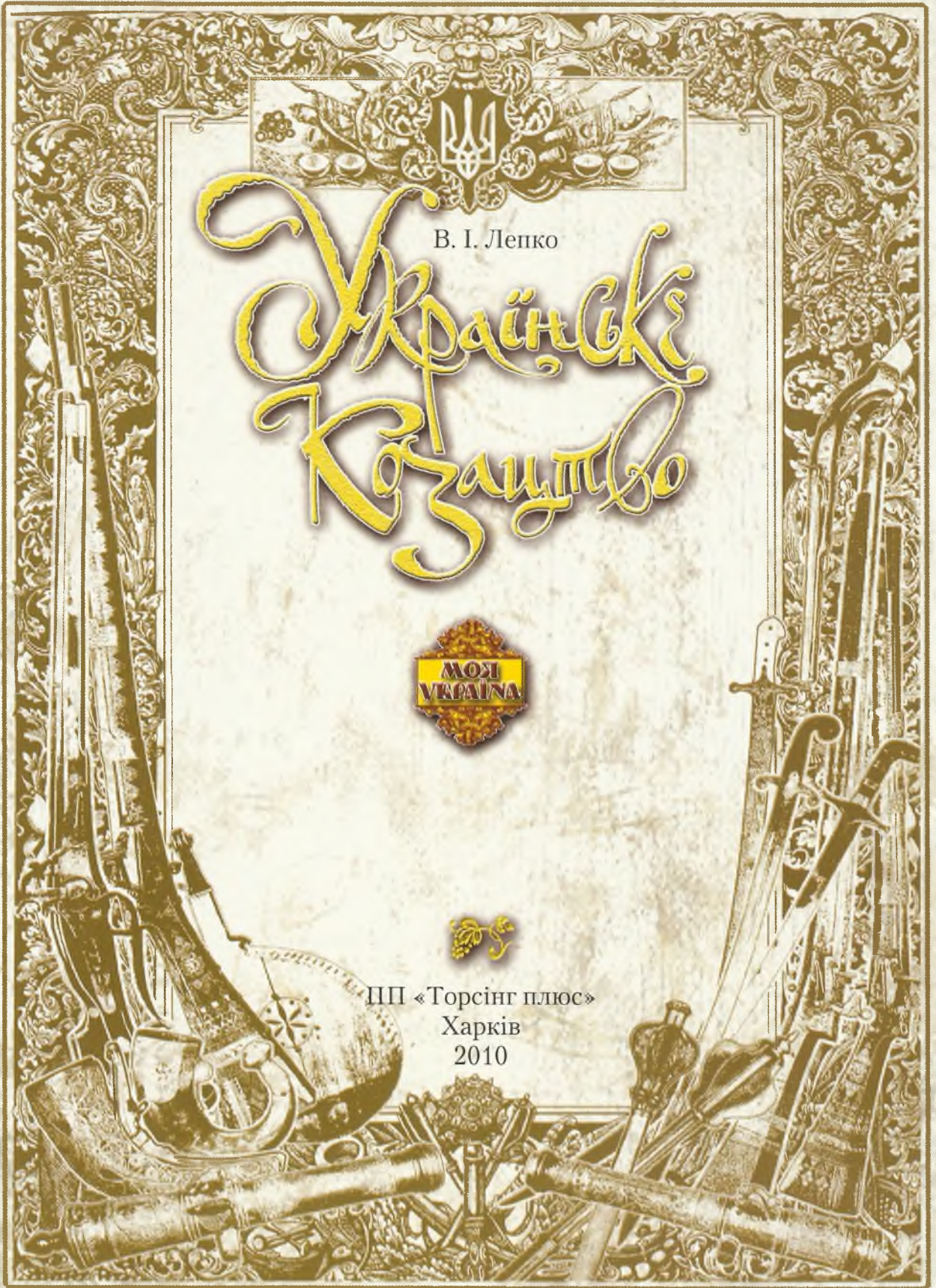

В. І. Лепко

Українське Козацтво

ПП «Торсінг плюс»
Харків
2010

Серія «Моя Україна»:
«Українське козацтво»
«Традиції та звичаї українців»
«Замки та фортеці України»
«Найцікавіші місця України»
«Міфи та легенди українців»
«Легендарні постаті України»
«Зброя та військова справа на теренах України»
«Дива України»
«Святі місця України»

Рецензент:

Валерій Григорович Гітін,
генерал-полковник,
головний отаман Харківського округу
Козацького Війська імені Гетьмана Мазепи,
почесний член Національної Спідки письменників України

Книгу відскановано спеціально для сайту "Гуртом" та виключно у цілях ознайомлення. Після прочитання, будь ласка, придбайте її ліцензійний варіант - підтримайте вітчизняних видавців!

© В. І. Ленко, 2008
© В. Є. Христенко, дизайн серії, обкладинка, 2008
© ФОП Сердюк І. А., макет, 2008
© ФОП Шапіро М. В., 2010

Територія

Кожен в Україні чув про козаків. Про них написано багато наукових книжок і художніх творів, знято фільмів. Про козацький рід і його ватажків говориться в урочистій пісні нашої держави — гімні України. Козаків можна побачити на парадах українського війська, їх зображення є на українських грошах та поштових марках. А про малого хлопця і дорослого парубка, що вміє відстояти свою честь і захистити слабшого, старого, жінку, у нас кажуть: справжній козак. І в це слово вкладають розуміння найбільших чеснот нашого народу. Козак в уявленні українця — це звияжний воїн, що не розлучається з шаблею, захисник Вітчизни, оборонець прав, віри, звичаїв та гідності кожного, хто живе під небом України.

Про те, хто такі українські козаки, звідки вони взяли ся, як жили, як захищали Україну, і розповідь ця книжка. Читай її, і ти відкриєш для себе хвилюючий світ буремної історії нашого краю через життя, боротьбу, подвиг і безсмертя козацького духу, що живе також і в тобі.

Історія багатьох країн — це історія королів, полководців, завойовників та їх бранців. Народи цих країн часто були лише споглядачами або жертвами історії. Унікальність нашої історії і нашого народу полягає в тому, що в козацтві виявився творчий і волелюбний дух наших предків. Багато хто з нас і сьогодні мають козацькі прізвища, та про це не знають. Через козацтво створювалася наша історія, і кожен з нас не тільки причетний, а й відповідальний за неї.

Отож, про що книжка? Про твоїх славних предків, про те, якими вони були. І про тебе, бо в тобі живе невмируща частинка минулого, яку ти повинен передати своїм дітям та онукам.

Зміст

Хто такі козаки	7
Перші ватажки	51
Визвольна війна	65
Останні гетьмани	75
Додатки	93

Xmo maki Kozaku

ЯКОЮ БУЛА УКРАЇНА В ЧАСИ ПОЯВИ КОЗАЦТВА

Козацтво в Україні з'явилося понад 500 років тому. Що то був за час?

Тоді вже розпалася велична держава Київська Русь з її квітучими містами і золотоверхими соборами. Вже відпалали пожежі від монголо-татарської навали по містах і селах. Піднявся з руїн Київ. Але він уже не був найбільшим і найбагатшим стольним градом, як колись за часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Вже поділили татари, поляки та угорці колись могутню Галицьку державу князів Романовичів.

*Князь Міндовг
приймає хрещення.
Старовинна гравюра*

*Герб Великого
Князівства Литовського*

На цих землях з'явилась нова сила. То були литовські князі з роду Міндовга, який об'єднав литовські племена і створив сильну державу. Його нащадки вибили з України та Білорусії татар і взяли під свою руку землі від Балтики аж до Криму.

Так виникла одна з найвпливовіших держав у Європі — Велике Князівство Литовське.

У тій державі, хоч звалася вона Литвою, переважно жили українці і білоруси. Тоді ще напівдикі язичники, литовці швидко перейняли православну віру, мову й чимало наших звичаїв.

Старослов'янською книжною мовою говорили при дворі Великого князя, нею писали закони й укази. Тобто ця мова вважалася державною.

Литовського панування українці майже не відчували.

Литовці не втручалися в українські справи. У містах правили нащадки українських княжих родів, які берегли давні звичаї. Втім, вони визнавали Великого князя Литовського за верховного володаря, або сюзерена, і мали нести певну службу на його користь, у всьому ж іншому були самостійними правителями.

Не утискали литовці ані віри, ані мови, ані стародавніх прав і вольностей українських селян і міщан.

Та вже в XV—XVI ст. в Литві посилюється вплив поляків. Вони навертають до католицької віри іменитих литовців. Православних українців вони позбавляють права обіймати високі державні посади, князівства починають втрачати свої права на самоврядування. Відбуваються процеси закріпачення селян. Українських шляхтичів поступово позбавляють можливості брати участь у політичному житті країни, а щоб у них не відібрали їхні землі, вони змушені були служити новій владі.

Саме в такий час виникло українське козацтво.

Люблінська унія. Художник Ян Матейко

*Герб
Речі Посполитої*

*Український селянин.
Старовинна гравюра*

ЧОМУ КОЗАКИ НЕ МОГЛИ НЕ З'ЯВИТИСЯ В УКРАЇНІ В XV—XVI СТ.?

Постійні напади татар зі степу змушували українців боронити своє життя й майно. Недобитки монголо-татарських орд, розгромлені Литвою, в XV ст. знайшли могутнього покровителя — Османську імперію. За підтримки турків кримські татари смертельними вихорами налітали на українські землі, забираючи в полон найкращий цвіт нашого народу: дітей, дівчат, молодих чоловіків, — і продавали їх у рабство. Українці могли просто зникнути з лиця землі, якби не знайшли якихось способів боронитися. Ставши помітною військовою силою пізнього Середньовіччя, козаки виступали як оборонці своєї землі від агресивних кочівників степу, що загрожували не тільки Україні, а й сусіднім країнам: Польщі, Молдові, Угорщині, Австрії. До того ж і влада чужоземців ставала дедалі жорсткішою.

Так виглядало українське село під час виникнення козацтва

Українці, які звикли до свободи, шукають виходу. Найбільш енергійні та завзяті йдуть у степи, за Дніпровські пороги — на Запорозжя. Там у вільних, але дуже небезпечних місцях і виникає український різновид європейського лицарства, особливий воєнний стан — козацтво. Мабуть, основу його склали шляхтичі, що мали військовий досвід, набутий ще за часів Київської Русі.

Поступово козацтво розрослося. Дніпровські степи потребували сміливих і талановитих вояків, вільних та відчайдушних людей. Козаків ставало дедалі більше, в них з'явилася чітка військова структура — вони об'єдналися в загони, вибрали собі ватажків, почали будувати свої укріплення в незаселених землях Запорозжя. Через ці землі татари не раз скоювали напади на українські землі й землі Московії. Таким чином козаки стали їм на заваді. Вони відбивали у татар полонених селян, відбирали в них награване майно. Постійна небезпека та ймовірність раптових військових дій загартували їх і зробили безстрашними воїнами.

*Набіг татар на українські землі
Кадр із фільму «Козаки йдуть»*

*Татари женуть полонених українців
з Галичини. Старовинна гравюра*

*Запорожець.
Художник А. Монастирський*

ЗВІДКИ ПОХОДИТЬ НАЗВА «КОЗАК»

Про походження назви «козак» вчені-історики, що вивчають минувшину, сперечаються давно і завзято. Ці суперечки тривають вже кілька століть. А думок про походження цієї назви майже стільки ж, як і самих сперечальників. Деякі думки мають наукове підґрунтя, інші — схожі на казку.

Сьогодні більшість учених вважає, що слово «козак» прийшло до нас із мов тюркських народів (турків, казахів, татар та ін.). У цих мовах є слово «кайсак». Воно означає вільну, незалежну людину зі зброєю. Такою людиною є мисливець, торговець, рибалка, воїн. За потреби він захистить і себе, і кордони своєї землі. Кайсаки, вільні шукачі пригод, здавна відомі сусідам українців — кримським татарам.

Тож завзяті відчайдухи з України в пониззях Дніпра могли зустрічатися з татарськими кайсаками і перебрали цю назву, тільки змінили її на свій кшталт: козак.

Українці не тільки переробили назву, а й змінили суть цього поняття. Козаки стали не просто вільними добувальниками і шукачами пригод, вони перетворилися на особливий суспільний стан. Їх поважали й шанували і прості селяни, і міщани, і українська шляхта. Козак став взірцем волі й мужності.

Татарин.
Художник А. Дюрер

Біля о. Хортиця

Дніпро

Козак у степу. Художник І. Репін

ДОМІВКА КОЗАКІВ — УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП

Люд з України вирушав на південь, у неозорі й майже незаселені степи понад Дніпром, Дністром та іншими річками.

Але особливо любили козаки Дніпро. Про нього жителі Європи знали дуже давно. Про Дніпро, як найбільшу та найбагатшу річку, що поступається хіба що Нілу в Єгипті, писав 2500 років тому грецький дослідник і мандрівник Геродот, якого ще називають «батьком історії». Ось уривок із його записок: «...з інших рік Борисфен (Дніпро. — Авт.) найкрасивіший. Він дає пречудові й розкішні пасовиська

для худоби, прехорошу й у великій кількості рибу, вода його на смак дуже гарна, чиста... Уздовж нього тягнуться чудові хліборобські поля або росте дуже висока трава в таких місцях, де не сіють хліб...».

Давня українська назва Дніпра — Славута, Славутич. Козаки величали Дніпро своїм братом, а провідники торгових суден, лоцмани, називали його «козацьким шляхом». Шлях той був дуже небезпечним. Головну небезпеку становили знамениті Дніпровські пороги, тобто скелі, що перекривали русло в нижній течії річки. Річка робилася в цих місцях дикою й бурхливою. Не кожен сміливець ризикував пройти через пороги, а чимало їх гинуло разом із човнами.

ДНІПРОВСЬКІ ПОРОГИ

Усього порогів було дев'ять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситенський, Вовницький, Будильський (Будило), Лишиний і Вільний. Між порогами були менші скелі — забори. Їх налічували 91, найвідоміші з них шість: Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива і Таволжанська. Тепер порогів і забір уже не видно. Вони були затоплені водою, коли побудували Дніпрогес.

Мапа Дніпровських порогів, XIX ст.

ХОРТИЦЯ ТА ВЕЛИКИЙ ЛУГ

За порогами починалися заповідні і святі для кожного козака місця. Найбільшу славу серед них має великий острів на Дніпрі — Хортиця. Це найбільший серед дніпровських островів. Він розташований у межах сучасного міста Запоріжжя. З давніх часів на цьому острові було святилище давніх слов'ян. Коли вони ходили в бойові походи по Дніпру і вирушали в торгові експедиції, то зупинялися саме тут. На острові є величезний дуб, біля якого наші предки приносили жертви богам: різали півнів і лили їхню кров на дерев'яних ідолів, встромляли довкола них стріли і залишали богам частину їжі. За переказами, на Хортиці загинув київський князь Святослав. Хортиця тягнеться на 12 кілометрів і має 2,5 кілометра завширшки. Крім Хортиці на Дніпрі було ще 265 островів. За Хортицею на шляху до моря мандрівники вже не мали перешкод і могли вільно плисти човнами. Далі за Хортицею Дніпро дарував відважним козакам справжній рай. Ріка тут розділялася на рукави, вбирала безліч великих і малих річок і утворювала широкі, залиті водою луки — плавні.

*700-річний дуб
на Верхній Хортиці*

ЧИ ВПАЛИ КОЗАКИ З НЕБА?

Українське козацтво остаточно сформувалося в XVI ст. Та це не означає, що воно виникло на порожньому місці, кимось придумане або «впало з неба». Насправді козацтво було продовженням військових традицій Київської Русі IX—XII ст.

Попередниками козаків в Україні були богатирські застави на межі степу, билішні витязі, славні князі Святослав, Володимир Мономах, Ігор. За описами давніх істориків, князь Святослав і зовні був схожий на козака: носив оселедця на голові, довгі вуса та сережку. У XII—XIII ст. на півдні України з'явилися бродники та берладники — вільні ватаги воїнів, що не тільки воювали зі степовими кочівниками, а й торгували. Те саме і там само робили пізніше й козаки.

Ці плавні дістали назву Великий Луг, де можна було надійно сховатися від ворогів і добути їжу. Мрією кожного козака було жити й померти саме там.

На жаль, тепер від Великого Лугу майже нічого не залишилося. Його багатющі землі, залишки Січей, козацькі могили та церкви затопило Каховське море в 1954 році, і ніхто не питав на те нашої згоди. Це були, можливо, найбагатші землі у Європі. Чужинці, що бували тут, називали цей край найкращим подарунком, заповіданим людям Богом. Ця земля після однієї оранки давала неймовірні врожаї, тут буйно зростав виноград. По лісах водилася сила-силенна диких коней, зубрів та оленів. На них полювали заради шкури, а з м'яса вживали лише найніжніше філе. Решту ж викидали або згодовували собакам. Тримали вдома диких качок, журавлів та лебедів заради пір'я, які потім прилаштовували до стріл. А річки просто пінилися від осетрів та іншої великої риби.

У цьому благодатному краї і розселилися козаки, де й влаштовували свої господарства.

о. Хортиця

Козацький зимівник

Козацьке шатро

КОЗАЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

На просторах Великого Лугу козаки створювали невеликі розкидані поселення. Найменшими з них були *бордюги*. Це такі землянки, обплетені всередині хмизом.

Більші поселення, де жили одночасно кілька господарів, називалися *зимівниками*. На зимівнику будували хати, комори, стайні, клуні для зберігання зерна. Інколи ставили кузню і млин. Крім самих господарів, у зимівнику працювали наймити.

Господарі зимівників вважалися козаками, але ж вони не могли брати участь у Військових Радах, бо отримували стан «посполитих».

Вирощувати хліб у тому неспокійному краї було дуже небезпечно, бо будь-коли могли наскочити татари і знищити не тільки врожай, а й самих господарів.

Тому козаки їздили по хліб на Київщину. А все до хліба: городину, дичину, рибу — вдосталь добували тут. Місцева городина, кавуни та дині славилися по всій Україні аж до затоплення Великого Лугу.

На чудових розкішних пасовищах козаки розводили дуже добрих коней. Їхніми предками були дикі степові коні — тарпани. Вони і передали козацьким коням силу, витривалість та невибагливість. З усієї Східної Європи приїздили сюди покупці, щоб придбати цих коней.

Козак і кінь стали нерозлучними побратимами і в житті, і в піснях, і на народних лубкових картинах, що зображали непереможного козака Мамаю.

У степу.

Художник Ю. Брандт

Козак Мамай. Народна картина

Рибальство і мисливство досягло у козаків рівня справжнього мистецтва.

Козаки-мисливці добували велику кількість дуже цінного хутра бобра, видри, куниці для себе й на продаж.

Рибна юшка-щерба була окрасою козацького столу. Риба йшла на продаж. Її сушили, коптили, солили. Часом, коли бракувало солі, рибу засипали попелом від вогнища, і так вона могла довго зберігатися.

Козаки були вправними ремісниками, тобто вміли виробляти майже все, що потрібно було в господарстві чи на війні.

Серед козацьких майстрів були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, кравці та інші умільці. Вони могли не тільки виготовляти гарні й корисні речі, а й вигідно продати чи обміняти їх. Вироби запорозьких майстрів можна було побачити в усіх куточках України, у Польщі, в Криму.

Старовинна кузня

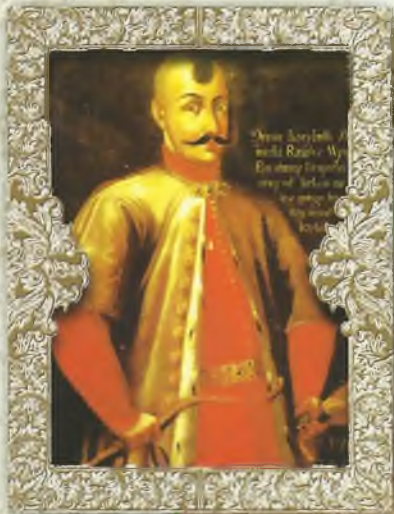
СІЧ – КОЗАЦЬКА СТОЛИЦЯ

Уже 500 років тому козацькі поселення можна було знайти по всьому пониззю Дніпра та степовому порубіжжю. Ці мало-заселені землі називали Диким полем. Тутешнє життя було сповнене тривог та небезпек. Тому козаки мусили будувати укріплення в разі нападу татар або турків. Таке укріплення козаки називали Січчю або Кошем. Назва «Кіш» прийшла до нас з татарської мови. Це слово означає місце перебування військового вождя, або, як говорили в Європі, ставку. Січ була головною базою, столицею козаків, де знаходилися гармати, воєнні припаси і перебував козацький уряд.

За довгу історію Війська Запорозького Січ розташовувалася у різних місцях. Кілька разів турки й татари руйнували козацьку твердиню, та вона знову відроджувалася. Ніхто не знає напевно, де саме було зведено перші Січі у XV чи на початку XVI ст.

А ось першу серед відомих нам Січей спорудив звитяжний гетьман запорожців князь Дмитро Вишневецький близько 1553 року. Її збудували на острові Хортиця, і вона простояла там до 1557 року.

*Дмитро (Байда)
Вишневецький*

Запорозька Січ. Сучасна реконструкція на о. Хортиця

Доля самого Дмитра Вишневецького яскрава і трагічна. Він походив з роду литовського князя Гедиміна. Був литовським військовим урядником на степовому прикордонні. Мав посаду черкаського і канівського старости. Багато разів ходив із ватагами козаків на Крим, Молдову та Туреччину, допомагав військам московського царя Івана Грозного захопити і спалити турецькі фортеці Аслан-Кермен та Очаків. Турки боялися й люто ненавиділи Дмитра Вишневецького. Але всі, навіть вороги, були в захопленні від його таланту полководця.

Козацький табір на р. Солониці

Під час походу в Молдову гетьман потрапив у турецький полон. Турки пропонували йому прийняти їхню віру і перейти на турецьку службу, обіцяючи дати все, чого тому заманеться. Та мужній лицар тільки знущався з турків. Розлючений султан наказав зачепити Байду гаком за ребро на одній із фортечних веж. Але й тоді гетьман проклинав султана на весь Стамбул. Нарешті хтось із турецьких воїнів припинив його муки влучною стрілою.

А козацьку Січ на Хортиці зруйнували татари влітку 1557 року.

Наступні Січі будувались у різних місцях Запорожжя на численних островах і річках Великого Лугу. А коли російські імператорські війська знищили останню Січ на землях України – Підпільненську, в 1775 році, частина козаків перебралася в гирло Дунаю на турецькі землі. Там вони утворили Задунайську Січ.

КОЗАЦЬКІ СІЧІ В ПОРЯДКУ ЇХ ІСНУВАННЯ:

1553–1557 рр. – Хортицька Січ
60-ті рр. XVI ст. – 1593 р. – Томаківська Січ
1593–1638 рр. – Базавлуцька Січ
1638–1652 рр. – Микитинська Січ
1652–1709 рр. – Чортомлицька Січ
1709–1711 рр. – Кам'янська Січ
1711–1734 рр. – Олешківська Січ
1734–1775 рр. – Підпільненська Січ
1775–1828 рр. – Задунайська Січ

В'їзд до Запорозької Січі.

Художник А. Петрицький

Козак їде на Січ.

Художник Л. Жемчужников

ЩО ЯВЛЯЛА СОБОЮ СІЧ

Якби ти був хоробрим і рішучим парубком, що жив років 400 тому, мріяв про лицарські подвиги й славу, то найкращим місцем для тебе була б Запорозька Січ. Уяви собі, який довгий і небезпечний шлях мав би ти подолати, щоб дістатися туди. Але твоя наполегливість і сміливість будуть винагороджені, коли крізь степові трави й очерети у плавнях ти нарешті побачиш високий вал з частоколом, широкий рів і сторожеві башти козацької твердині. Навряд чи ти дійдеш сам до самісінької брами. Козацькі вартові зупинять тебе раніше, з'ясують хто ти і звідки.

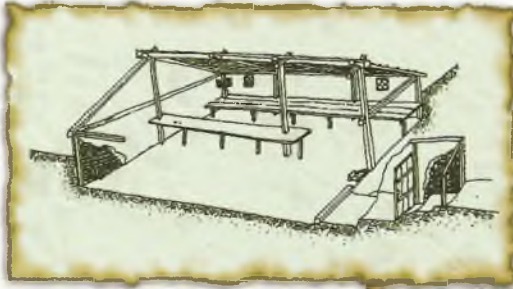
Якщо все як слід, то вони приведуть тебе на Січ. Пройшовши через браму, ти опинишся на широкому майдані. Посеред майдану височіє церква Пресвятої Покрови Богородиці, найвищої покровительки козаків.

Неподалік церкви вкопано стовпа, до якого прив'язують козаків за провину перед товариством або злочин. Довкола майдану ти побачиш довгі хати. Це — курені.

Вони зроблені з хмизу, обмазані глиною і побілені. Там живуть і харчуються козаки. Найчастіше вони є земляками, тобто прийшли на Січ з однієї місцевості.

*Чортмлицька Січ.
Графічна реконструкція
В. Ленченка*

Реконструкція куреня
Кам'янської Січі

Чи приймати тебе в січове товариство, вирішить кошовий отаман, найстарший на Січі командир. Він питає тебе: «У Бога віруєш? Перехрестися». Це головне запитання. Якщо кошовий задоволений, то він пошле тебе з кимось із козаків до одного з куренів, який ти обереш. Там курінний отаман запитає кухаря, чи вистачить харчів іще на один рот. Харчів вистачить, та треба укупитися: дати на загальну користь якісь гроші. Не будь скнарою, дай що маєш. Та приймуть, навіть коли не маєш нічого. Потім віддаси. Тобі покажуть твій куток, нагодують і пояснять твої обов'язки. Їх не так багато, але мусиш сумлінно їх виконувати. Ти маєш наглядати за кіньми, вартувати на вежі і на кордоні, вчитися військовій справі.

Куренів на Січі частіше бувало 38. Слово «курінь» означало не тільки хату, а й військовий відділ на зразок батальйону чи навіть полку, а також певну територію. Козаки приходили до куреня з різних місць України, і курінь часто називався за назвою якогось міста. Були курені: Батуринський, Брайлівський, Іркліївський, Канівський, Калніболоцький, Корсунський, Переяславський, Полтавський, та інші.

Трохи роздивившись, ти побачиш на Січі будинки старшини, тобто військових начальників, канцелярію, де велися всі паперові справи, склади, арсенали (місця зберігання зброї та припасів до неї), майстерні, де виготовляють і ремонтують зброю, одяг, вози та все необхідне для військового життя. За фортечними мурами містилися торговельні лавки, де для них був зведений базарний майдан.

Значок Шкурятинського куреня. XVIII ст.

*Вибори полковника.
Художник
С. Васильківський*

СКІЛЬКИ БУЛО КОЗАКІВ НА СІЧІ

У звичайний час, коли не було війни чи військової ради, на Січі перебувало не більше ніж 5000 козаків. Хтось вартує далеко в степу, хтось подався на полювання чи з кіньми на пасовище. Більшість козаків не перебуває на Січі постійно, тільки гарнізон. Решта живе на зимівниках, торгує, полює, рибалить. Усього запорожців було десь близько 20 000.

ВЕЛИКА КОЗАЦЬКА РАДА

Усі найважливіші питання на Січі вирішувала Велика, або Загальна Військова Рада. Не кожен козак мав право брати в ній участь. На Раду, та й взагалі на Січ, наприклад, не пускали одружених. Якщо ти відповідаєш всім січовим вимогам та хочеш потрапити на Раду, приходь на Січ 1 січня, коли обирають старшину, 1 жовтня та через день-два після Великодніх свят. Ти і сам можеш вимагати коли завгодно зібрати Раду, якщо є в тому потреба. Без Ради не можна обрати керівників Січі: кошового отамана або гетьмана, суддю, писаря, осавула, довбиша, пушкаря та інших старшин.

Військова Рада оголошувала війну, укладала мир, відправляла та приймала послів.

Рада на Запорозькій Січі. Художник А. Жук

*Сигнал про початок
Козацької Ради.
Кадр із фільму
«Богдан Хмельницький»*

ЯК ОБИРАЛИ КОШОВОГО ОТАМАНА ТА СТАРШИНУ

Коли б тобі довелося в день Військової Ради опинитися на Січі, то ти побачив би мальовниче видовище. Зранку в церкві Покрови правилася урочиста служба. По обіді всі січовики куренями виходять на майдан. Раптом вуха розриває постріл із гармати і довбиш б'є у великі барабани — *литаври*. Найвищі посадовці Січі — генеральна старшина, виходять на майдан зі своїми знаками влади — *клейнодами*. Тут, на Раді, вони складають перед товариством свої повноваження, а Кіш обирає нову старшину.

Козаки вигукують ім'я того, кого бажають бачити кошовим. Він виходить посеред майдану, дякує за честь і каже, що він недостойний тримати булаву. Козаки умовляють його прийняти *булаву* — символ влади кошового, і бути їм за батька. Козаки ще двічі умовляють його. Тільки на третій раз він погоджується взяти до рук булаву і стати на чолі січового товариства. Тепер він пан над життям і смертю кожного козака. Під час воєнних походів його влада стає безмежною. Та ніяка сила і влада не врятують кошового, якщо товариство вирішить, що він не виправдав його довіри. Чимало кошових загинули лютою смертю за зраду. Новообраний кошовий б'є глибокі поклони товариству на всі чотири сторони, дякує за довіру, честь і ласку. Коло козаків слухає його мовчки і ладне виконати всі вказівки нового отамана. Так само обирають і решту старшини.

*Військова Рада запорожців.
Старовинна гравюра*

ЦІКАВО ЗНАТИ

У розповідях про козаків і Січ можна зустріти слово «гетьман». Вперше ця назва з'явилася у XV ст. на литовських теренах. Гетьманами литовці називали командувачів військом. Згодом, так почали називати своїх головнокомандувачів і поляки.

Козаки теж називали свого головнокомандувача гетьманом. На чолі реєстрових козаків стояв польський коронний гетьман. Після Визвольної війни повноваження гетьмана розширилися — тепер він був не тільки головним у війську, а й управляв державою.

Кошовий
атаман.
Художник
І. Репін

Булави

Козачий сотник
Старовинна гравюра

ХТО І ЗА ЩО ВІДПОВІДАВ НА СІЧІ

Для порядкування всіма справами на Січі козаки обирали особливих керівників — старшину. Очоловав Січ *кошовий атаман* — найвищий військовий начальник і суддя. Саме він вів переговори з послами іноземних держав. Жив кошовий разом зі своїм кухарем в окремому будинку на Січі. Кухар не тільки готував їжу для кошового, а й вів усе його господарство. Кошовий атаман, як і решта старшини, мав особливий знак влади. Для кошового то була *булава* —

палиця з круглим навершям, прикрашеним золотом і коштовним камінням. Він носив булаву за поясом, а в урочистих випадках тримав у руках.

Військовий суддя чинив суд і заступав кошового, коли той був відсутній чи хворий. Суддя відповідав за те, як і на що витрачалися гроші, і зберігав «скарб та армату» у військовій скарбниці. Суддя жив у своєму курені.

Військова скарбниця розміщувалась у самій фортеці, а далеко за її межами було ще й сховище серед плетива річок, островів і плавнів. Місце, де було сховище, трималось у великій таємниці. Там козаки зберігали коштовності. Січові клейноди зберігались у скарбниці на самій Січі.

Військовий писар складав і підписував документи від імені Січі й кошового. Він був начальником усієї старшини на посадах писарів. Писар був дуже освіченою людиною, мав знати іноземні мови, володіти дипломатичним хистом і бути шанованою людиною.

Військовий писар.
Художник С. Васильківський

Козацькі литаври, якими подавали різноманітні сигнали — від збору на січову раду до початку бою

Символом його влади була особлива чорнильниця, каламар, яку він носив на поясі, та перо, яке писар зазвичай вкладав за праве вухо.

Військовий осавул відповідав за прикордонну службу, розслідував злочини та виконував вирокки. Його обов'язком також було забезпечувати дисципліну у війську. Допомагав йому *довбиш* — барабанщик, що подавав сигнали, б'ючи в литаври. Жив і харчувався осавул у своєму курені.

Цих найвищих посадовців Січі під час урочистостей та в бою супроводжувала почесна охорона. Біля кошового був 41 козак, біля писаря — 27 козаків, суддю охороняли 10 козаків, а осавула — 7. Крім цього кошовий, писар, суддя та осавул мали особисті почесні місця в січовій церкві. Важливе місце серед старшини посідав *військовий обозний*.

На ньому лежала відповідальність за все, пов'язане з гарматами та спорудженням укріплень на Січі. Коли козаки вирушали на війну, саме обозний керував побудовою табору і забезпечував штурм ворожих укріплень, разом з осавулом тримав дисципліну і порядок на Січі. Допомагав обозному пушкар, який командував артилерією та стеріг заарештованих.

Дуже почесною посадою на Січі була посада *курінного отамана*. Ця посада була найстарішою у війську, а курінний іноді мав більшу повагу, ніж кошовий. Без дозволу курінного отамана не можна було відмикати курінну скарбницю, де зберігалися курінний скарб та особисті речі козаків.

Крім старшини на Січі був *військовий тлумач* (драгоман) — перекладач, який відповідав за розвідку і ловив шпигунів. Він також брав участь у посольствах.

Важливу роль відігравав *отаман січової школи*, де навчали хлопчиків — майбутніх козаків. *Хорунжий* і *бунчужний* відповідали за прапори та інші символи Війська Запорозького — клейноди.

Гармаш. Художник С. Васильківський

Козацький полковник.
Старовинна гравюра

КЛЕЙНОДИ

Клейноди — це символи влади військової старшини. Це слово означає «дорогоцінність» і походить з німецької мови. Найважливішими клейнодами на Січі були: *корогва* — прапор малинового кольору; *бунчук* — висока палиця, прикрашена вгорі кінським хвостом і золотим навершям. Вона вказувала місце перебування кошового на полі бою; *пірнач* — різновид булави, який носили полковники; *литаври* та *печатка*.

Козацький прапор

Історики стверджують, що перші клейноди січовикам подарував польський король Стефан Баторій у 1576 році. Тому на першому козацькому прапорі було зображення білого польського орла. На печатці зображали герб Січі: козак з шаблею та рушницею на лівому плечі.

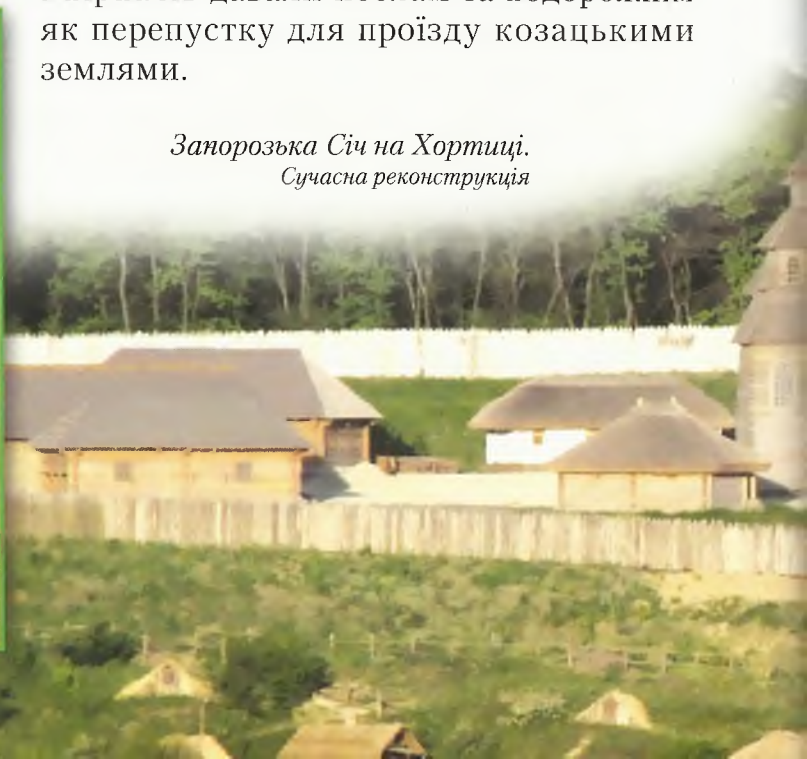
Власні клейноди мали також курені та паланки. Козаки дуже дорожили клейнодами і завжди виносили їх на всі врочисті заходи на Січі.

Повага до клейнодів була така велика, що копії булав і пірначів давали послам та подорожнім як перепустку для проїзду козацькими землями.

*Запорозька Січ на Хортиці.
Сучасна реконструкція*

Бунчужний

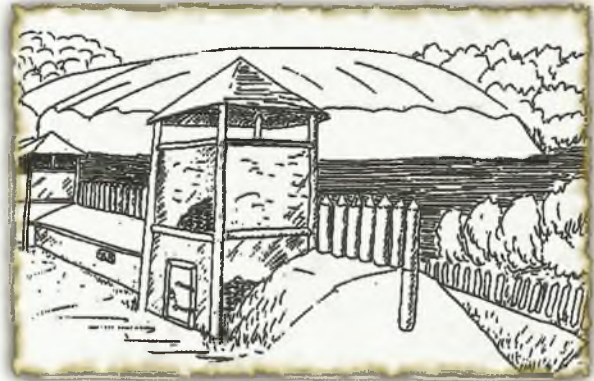
ДЕНЬ СІЧОВИКІВ

Козаки піднімалися зранку ще до сходу сонця за загальним сигналом. Замість ранкової зарядки і вмивання обов'язково купались у річці і влітку, і взимку. Після сніданку і служби в церкві бралися до господарських справ: прали, лагодили одяг, зброю, човни та фортечні укріплення.

Обов'язковою була щоденна бойова підготовка. Козаки влаштовували кінні змагання з шаблями — *герці*, вправлялися у стрільбі, доланні перешкод пішки і верхи, вчилися будувати укріплення, воювати на воді, відсиджуватися на дні з очеретиною для дихання в роті.

Опівдні стріляла січова гармата, і козаки йшли обідати. Після обіду влаштовували співи, слухали кобзарів. Спеціально призначені козаки готувалися вирушати у прикордонні дозори та роз'їзди.

Увечорі козаки знову молилися в церкві й вечеряли. А до сну влаштовували веселощі з музикою і танцями. Згодом темрява спускалася на Січ, і все засинало до ранку.

*Хортицька Січ.
Графічна реконструкція С. Пустовалова*

*Щоденні справи козаків.
Кадри з фільму
«Богдан Хмельницький»*

ЩО ВАРИЛОСЯ В КОЗАЦЬКОМУ КАЗАНІ

Їжа козаків була простою і невибагливою. На сніданок кухар подавав *соломаху* з житнього борошна. Його заварювали водою і засмажували олією. Обід був тривкішим. Звичайними обідніми стравами були: тетеря-пшоно або житнє борошно, зварене на квасі, варена або печена риба. З напоїв були мед, пиво і брага в невеликих відерцях з маленькими ковшиками-«михайликами» або коряками.

Бували також галушки, щерба-юшка з риби, куліш — особлива каша з пшона з салом або олією. Інколи подавали м'ясо, яке готували на спеціальних вогнищах із витяжною трубою. На вечерю їли гречані галушки або щербу.

ДІТИ НА СІЧІ

На Січі зазвичай було чимало хлопчиків-підлітків років від семи і старших. Інколи їх приводили на Січ батьки, щоб віддати в козацьку науку, а декого козаки, буваючи по містах і селах України, самі запрошували на Січ. Кожен такий хлопчик обирав собі наставника серед досвідчених козаків. Наставник навчав свого підопічного звичаїв та військового мистецтва. Поки козаки робили свої щоденні справи, хлопчики вчилися в січовій школі. Їх навчали писати, читати, грати на музичних інструментах і співати в хорі. Коли хлопчик dorostav до підлітка, то ставав *джурою* (або зброєносцем) біля бувалого козака.

*Проводи на Січ.
Художник О. Гластіон*

ПОРЯДОК І СУД НА СІЧІ

На Січі не було звичних для сучасної армії військових статутів, які визначали порядок і правила поведінки вояка. Козаки були один для одного побратимами, а старшину вважали за батьків. Родинні ж почуття й обов'язки українці завжди цінували дуже високо. Та найбільше цінували козаки людську гідність. Найгіршою карою для кожного козака було безчестя і осуд товаришів за порушення дисципліни або злочин. Порядок і дисципліну в козацькому війську забезпечували високий авторитет та вимогливість командирів і швидке та невідворотне покарання. Часом кара була жорстокою.

Кадр із фільму «Дорога на Січ»

Та рідко коли козаки вважали, що їх карали незаслужено. Траплялося, що товариство просило дати їм винуватого «на поруку» або зменшити кару. Бували випадки, коли козацький суд задовольняв такі прохання. Дуже суворо карали на Січі тих, хто вчиняв бійки або вбивство, крав, не повертав позичених грошей або в бою показував ворогові спину і тікав із бойовища. За тяжкі злочини козака могли скалічити: відрубати або зламати руку чи ногу. Якщо когось засуджували на смерть, то влаштовували шибеницю. Злочинця саджали на коня, підводили до шибениці, накидали на ший мотузку і проганяли коня батогами. Могли підвісити злочинця за ноги або зачепити ребром за залізний гак, як це робили турки. Страченого на шибениці не можна було знімати під страхом смерті. Дуже жорстокою була і страта на палі. Через велику жорстокість такі покарання на Січі бували досить рідко.

За менші провини могли прикувати до гармати чи ганебного стовпа і дозволити всім бажаним лупцювати порушника киями. Правда, могли забити і до смерті. Це була найбільш поширена кара на Січі. А під час воєнного походу порушника або п'яницю могли втопити у Дніпрі: насипати піску в широкі шаровари й кинути його в річку.

Покарання козака.
Кадр із фільму «Дорога на Січ»

Кадр із фільму «Дорога на Січ»

На кургані.

Художник А. Монастирський

*Козацька
вартова вежа*

ЯК КОЗАКИ СТЕРЕГЛИ КОРДОН

Життя на Запорозжжі було дуже неспокійне через постійні напади татар. Якщо їх прогавити, то буде велике лихо і Січі, й усій Україні. Розтечуться по містах і селах *чамбули* — загони татарських грабіжників. Тисячі людей скрутять ременями з конячої шкіри і поженуть продавати на невільничих ринках Кафи, Трапезунда, Стамбула. А знайти і перехопити татар у незорих степах дуже важко. Тому треба вчасно помітити нападників і не дати їм зробити свою чорну справу. Для цього козаки створювали на кордонах своїх земель і вздовж Дніпра мережу сторожових постів. На такому пості було земляне укріплення, хатина для вартових і стайня для коней. Частина вартових перебувала на посту, а інші вирушали верхи на розвідку. Козаки-розвідники спостерігали за степом з високих скіфських могил, або самі насипали високі земляні пагорби. На могилах вони ніколи нічого не порушували й не розкопували, бо вважали це за великий гріх і знущання над похованими там вояками.

Сторожка запорозьких вольностей. Художник С. Васильківський

Тривога. Художник Г. Крушевський

Щоб не переплутати своїх розвідників із татарськими, козацькі дозорці сходили на високу могилу по одному. А татари мали звичку гуртом вибиратися на курган. Відрізнити ж іздалеку своїх від чужих було дуже важко.

Козаки на своїх постах не тільки виявляли ворогів, а й сповіщали інші пости про їх наближення особливими сигналами. Для цього користувалися спеціальними спорудами з бочок. Їх ставили у вигляді башти колами: унизу 6 бочок, на них по колу 5, потім 4, 3, 2. На самісінькому вершечку башти ставили бочку без дна. Цю споруду називали *фігурою*. У середину фігури наливали смолу і опускали туди через бочку без дна гніт із мотузки, яка була просочена смолою. Тільки-но дозорці помічали, що

татари сунуть степом на козацькі землі, як відразу запалювали свою фігуру. Вогонь та дим швидко помічали на інших постах і теж запалювали фігури. Так ланцюжком звістка про напад швидко доходила до Січі та прикордонних міст. Там одразу ж били тривогу, ладнали зброю та гармати і вирушали давати відсіч нападникам. А жителі міст і селяни ховалися за мурами найбільших фортець, що були повсюди в цьому краї.

Сигнал тривоги.

Кадри з фільму «Богдан Хмельницький»

Козацькі дозори. Художник Ю. Брандт

Польський король
Стефан Баторій

РЕЕСТРОВІ КОЗАКИ

Новий етап розвитку козацтва починається з 1572 року, коли польські королі почали залучати козаків до себе на службу. Того року король Польщі і одночасно литовський князь Сигізмунд II Август узяв на службу 300 козаків. Їм платили гроші і записали до особливого списку-реєстру. Так в Україні з'явилися *реєстрові козаки*. Наступні королі збільшили реєстр, надали козакам-реєстровцям землі та привілеї, тобто особливі права, яких не мали інші жителі України й решта козаків. Коли королем Польщі став розумний і войовничий Стефан Баторій, він збільшив число реєстровців до 600, дозволив їм самим порядкувати своїми військовими справами й мати власний суд. Він також передав козакам реєстрового

війська невелике містечко Трахтемирів на Київщині й місцевий монастир. Тут козаки облаштували лікарню для поранених, старих та хворих козаків, а також зберігали зброю і припаси в особливому складі-арсеналі. За ці вигоди реєстрові козаки мушили охороняти кордони в південних землях Придніпров'я й боронити їх від будь-яких порушників громадського спокою.

Кількість цих козаків не була завжди однаковою. Наприклад, у 1617 році реєстровців налічувалося 1000, а через рік, коли поляки ходили на Москву, то реєстр уже становив понад 10 000 козаків.

Реєстровці були не надто надійними слугами польських королів.

Обладунки
реєстрового
козака

Реєстровий козак.
Художник С. Васильківський

Коли вони повставали, вимагаючи поліпшення умов служби, польська влада різко скорочувала реєстр.

Реєстрове військо було схоже на справжню регулярну армію. Воно ділилося на полки і сотні, як і польське, проходило правильне військове навчання і відіграло важливу роль у Визвольній війні проти Польщі в 1648–1654 роках.

Напередодні цього повстання реєстрові козаки жили по містах України. Кожне місто дало назву одному з полків. Перед початком Визвольної війни таких полків було шість: Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Білоцерківський та Корсунський.

Корсунський полк першим перейшов на бік Богдана Хмельницького ще в січні 1648 року. А коли армія повсталих зустрілася з польським військом під Корсунем у травні 1648 р., решта 5 реєстрових полків повернули зброю проти поляків.

А Богдан Хмельницький тоді став гетьманом не лише запорожців, а й реєстровців, що об'єдналися в єдине військо.

Козаки в степу.
Художник Ю. Брандт

Реєстровий козак.
Старовинна гравюра

*Прапор
Чернігівського
Козачого полку*

Реєстрові козаки.
Художник Ю. Брандт

Прапори слобідських
полків

Виборний
козак

ДОЛЯ РЕЄСТРОВИХ ПОЛКІВ

Реєстрові полки під час Визвольної війни воювали під проводом Богдана Хмельницького. Коли Хмельницький укладав угоди з поляками після своїх вдалих і не дуже вдалих битв, він завжди вимагав, щоб було складено реєстр. Це було необхідно, аби Україна мала законне військо, бо тільки таке військо визнавала Польща і вимагала, щоб усі, хто не потрапив до реєстру, поверталися

до своїх постійних помешкань. Інколи, після вдалої битви поляків змушували погодитися на великий реєстр. Після розгрому поляків під Зборовим і Збаражем у 1649 році вони погодилися на реєстр у 40 тисяч. А коли козаки зазнали поразки у кривавій битві під Берестечком (1651), то було виторгувано тільки 20 000, щоб укласти мир і врятувати козацьку державу. Найбільший реєстр було складено, коли Україна прилучилася до Московської держави: аж 60 000 козаків у 22 полках. Потім ця кількість зменшувалася, бо Москва зрадила Україну і віддала в 1667 році Правобережжя Польщі. Тепер залишалось тільки 10 полків на Лівобережній Україні.

У 1735 році Москва залишила в реєстрі лише багатих козаків — *виборних*, а решту перетворила на звичайних посполитих. До 1765 року існували окремі козацькі полки на Слобідській Україні: Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський, Острогозький. Та їх перетворили на гусарські (легкі кінні) полки російської армії. Так нові володарі України нищили крок за кроком українське військо й надію на незалежність.

КОЗАКИ НА ВІЙНІ

*Запорожець у бойовому спорядженні.
Старовинна гравюра*

Протягом кількох століть козаки й війна були нерозривні. Українські козаки, особливо запорожці, хотіли й любили воювати. Вони були неперевершеними майстрами військової справи свого часу. Цього вимагало їхнє життя на межі ворожого степу. Кожної миті могли налетіти татари або турки, і життя козака було лише на вістрі його шаблі і в зіниці влучного ока.

Ударом шаблі козак міг навпіл розрубати ворога від голови до пояса, а влучним пострілом із мушкета або пістоля збити полум'я свічки. Це викликало подив і захоплення іноземних послів, що бували в козацькому краї. А витривалість, хоробрість і презирство до смерті уславили козаків по всій Європі.

Козаки весь час вчилися воювати.

Їхніми вчителями були нащадки українських княжих родів, що зберегли лицарські традиції Київської Русі, і закляті вороги-турки й татари, і європейські полководці, під прапорами яких у XVI–XVII ст. воювало чимало наших козаків. Козацькі загони були бажаною підмогою і в польському, і у французькому війську того часу.

Похід запорожців на Крим. Художник М. Самокиш

Запорожець. Художник С. Васильківський

З XVI ст. у складі Московії (так у ті часи називали Російську державу) перебували землі, що називалися Слобідською Україною. Це були простори сучасних Харківщини, Сумщини, Донеччини та Луганщини, а також частина території Воронежської, Белгородської та Курської областей Росії. Після монгольської навали XIII ст. ці землі були майже незаселеними і називалися «Диким Полем». З другої половини XVI ст., а особливо в XVII ст., сюди з дозволу московських властей починає переселятися український люд, тікаючи від гніту панів та рятуючись від карателів після поразки козацько-селянських повстань.

Ці люди приходили на вільні землі зі своїми ватажками-осадниками. Вони засновували укріплені міста і створювали слобідські козацькі полки. На Слобожанщині не було гетьмана. Полковники, колишні осадники, мали спадкову владу, яку передавали від батька до сина. Вони підкорялися російському начальникові цього краю — белгородському воеводі. Найвідоміші слобідські полковники походили з родів Каркачів, Дзиковських, Кондратенків.

У 1765 році на місці слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію.

Слобожанський
краєвид

Слобожанська хата.
Художник С. Васильківський

ЯК ВОЮВАЛИ ЗАХІДНІ ЄВРОПЕЙЦІ

З XV ст. у Франції, Італії, Німеччині, Іспанії, Швеції, Нідерландах швидко змінюються способи ведення війни. Відходять у минуле важко озброєні кінні рицарі. Армії озброюються вогнепальною зброєю і гарматами.

Основну роль у війнах починає відігравати *піхота*. Нові солдати-*мушкетери* з важкими рушницями, мушкетами, навчилися вести безперервний вогонь по ворогу завдяки особливому шикуванню «караколе» (від *фр.* — равлик). Солдати шикувалися квадратом або прямокутником у 3–6 шеренг. Після пострілу перша шеренга відходила назад і перезаряджала мушкети, поки стріляла друга шеренга, потім третя і знову перша. Але мушкетери на полі бою були беззахисними перед атакою кінноти. Тому на випадок рукопашного бою мушкетерів прикривали солдати з довгими списами — *пікінери*.

Змінилося і шикування всього війська в цілому. Замість застарілого глибокого шикування колонами або «клином» («свинею») війська розташовуються довгими лініями в кілька шеренг. У такій лінії поруч стояли і піхота, й кіннота, і гармати.

Бойовий порядок піхоти. XVII ст.

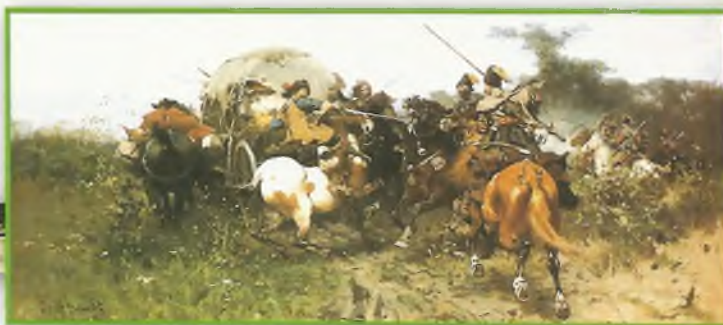
Такий спосіб ведення бою називався «лінійною тактикою». На рівній місцевості і при добром вишкочі лінійна тактика давала добрі результати. Чудовими майстрами лінійної тактики в XVII ст. були шведський король Густав Адольф і французькі полководці Тюренн та Вобан. З Вобаном був особисто знайомий Богдан Хмельницький, коли служив разом із загоном козаків у французькому війську.

Такий спосіб ведення бою називався «лінійною тактикою». На рівній місцевості і при добром вишкочі лінійна тактика давала добрі результати. Чудовими майстрами лінійної тактики в XVII ст. були шведський король Густав Адольф і французькі полководці Тюренн та Вобан. З Вобаном був особисто знайомий Богдан Хмельницький, коли служив разом із загоном козаків у французькому війську.

Мушкетер

Сутічка поляків зі шведами. Художник Ю. Брандт

Пікінер. XVII ст.

*Кірасир.
Гравюра 1624 р.*

*Лицарські
обладунки*

*Атака кінноти.
Художник Ю. Брандт*

ЯК ВОЮВАЛИ СХІДНІ ЄВРОПЕЙЦІ

Угорці, чехи та росіяни застосовували також і розсипний стрій, коли доводилось битися на посіченій місцевості.

Шведи, росіяни й українські козаки винаходили нові способи застосування вогнепальної зброї. Шведи вели стрільбу з мушкетів способом, коли шеренга, що дала залп, ставала на одне коліно і заряджала зброю, поки стріляла друга шеренга і теж ставала на коліно для перезарядження. Росіяни стріляли з рушниць

способом, коли перша та друга шеренги давали залп одночасно, стоячи на одному коліні, а третя й четверта — стоячи.

Козаки застосовували стрільбу у спосіб, коли вогонь вела перша шеренга, а друга і третя заряджали і передавали першій шерензі зброю. Такий спосіб стрільби зображено на надгробку польського короля Яна Казимира в одній із церков Парижа.

Змінилася роль кінноти. Вона тепер не починала бій, а переслідувала і добивала ворога після вогневої атаки. Козаки, зважаючи на це, мусили створювати власну кінноту, бо до того вони билися пішими, а верхи тільки пересувалися. Перемогу тепер забезпечувала не оборона фортець, як раніше, а натиск, маневр, сила вогнепальної зброї і рухливість кінноти.

Багато цінного досвіду набули козаки, беручи участь у європейських війнах XVII ст.

Татарське сідло

Малюнок зображує
схему втечі татар
від погоні

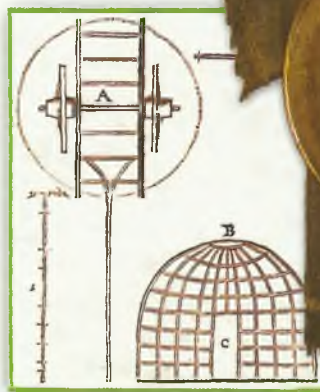
ЯК ВОЮВАЛИ ТАТАРИ

Татарське військо було кінним. Його головними перевагами були стрімкість, рухливість і раптовість нападу, а також здатність розсіюватися і швидко збиратися в певному місці. Татарський воїн був озброєний шаблею, луком, списом та арканом для захоплення полонених. Він мав кілька коней, яких міняв під час походу, щоб завжди бути на свіжому та

прудкому, а також невеликий запас харчів та води. Татарські воїни були дуже невибагливими в походах, харчувалися підсмаженим тістом і могли швидко і непомітно пересуватися на великі відстані, доходячи часом до Львова чи Варшави. Татари в XVI—XVII ст. були більш грабіжниками, ніж завойовниками. Тому вони намагалися уникати відкритих битв із козаками й поляками. Основна частина татарського війська мала два крила: ліве та праве, які розходилися в різні боки вглиб України. Крила ділилися на менші загони — чамбули, що грабували й забирали в полон жителів, а потім знову сходилися до купи і поверталися додому зі своєю здобиччю.

Козаки іноді укладали союзи з татарами, бо не мали достатньо кінноти, хоча насправді від цих союзів було більше шкоди, ніж користі.

Схема татарської кибитки

Татарські
обладунки

Османський
сипай

ЯК ВОЮВАЛИ ТУРКИ

П'ятсот років тому турки наводили жах на три континенти: Азію, Європу і Африку. Вони мали найсильнішу у світі армію, що тривалий час була непереможною.

Турецьке військо складалося з важкої озброєної кінноти, яку називали спагами, спагіями або *сипаями*, легкої кінноти, пішого війська *лучників* і *пикінерів*, яких набирали на час воєнного походу, та яничарів.

Яничари — це постійна піхота, що вважалася найкращою частиною армії і особистою гвардією турецьких правителів — султанів. Їх назва походить від турецьких слів «йені чері», у перекладі «нове військо». Поповнювали яничарське військо хлопчиками від семи років, яких забирали в підкорених християнських народів, наvertsали в мусульманську віру й виховували з них вірних воїнів ісламу у спеціальних школах. На війні турки билися переважно на укріпленій позиції з частоколом і ровом. За цими укріпленнями розміщувались яничари й пикінери. Важка кіннота, спаги, стояла за піхотою. А легка кіннота могла бути і позаду, і попереду піхоти. Легка кіннота широко маневрувала на полі бою під захистом власної піхоти.

Особливістю тактики турків було активне застосування лука і стріл. До шабель і ятаганів турки бралися тоді, коли ворог уже зазнав значних втрат від стріл.

Атаки турецької кінноти були раптовими і стрімкими. Турки завжди намагалися діяти за певним задумом. Їхня піхота і кіннота узгоджували свої дії в бою, чого рідко досягали їх противники. Бій зазвичай починала легка кіннота на віддалі від основних сил. Відходячи, вона наводила ворога на позиції яничарів під зливу стріл і куль. А важка кіннота довершувала розгром.

У XVII—XVIII ст. тактика турецького війська мало змінилася. Значно збільшилася кількість рушниць і гармат. Турецька артилерія була однією з найкращих у світі.

Татарський
шолом

Татарська
шабля та щит

ЯК ВОЮВАЛИ ЛИТОВЦІ

Литовське військо складалося із феодалів та їхніх васалів. Іноді залучали селян і міщан. Більшу частину литовського війська складали загони з українських, білоруських та деяких російських земель, що перебували тоді у складі Литви. Литовці мали різноманітну зброю, билися тісним і глибоким порядком. Вони відіграли неабияку роль у розгромі німецьких рицарів біля Грюнвальда в 1410 році. Іноземні очевидці свідчили, що литовські воїни хоробрі і стійкі і мають «мужів випробуваних і витончених у військовій справі».

Литовський воїн

ЯК ВОЮВАЛИ ПОЛЯКИ

Основу польського війська становило *феодальне ополчення*. Феод — це ділянка землі разом із селянами, яку король чи великий землевласник давав своїм слугам, щоб вони могли служити у його війську. Землевласники в Польській державі називалися *шляхтою* (від *нім.* — *кращий*). Шляхта поділялася на велику — магнатів, середню і дрібну, залежно від того, скільки земель і багатств вона мала. У польської шляхти були великі права і привілеї. Кожен шляхтич повинен був служити у війську.

Польське військо в основному було кінним. Воно складалося з окремих загонів — *корогв* («корогва» означає прапор). Їх виставляли окремі частини держави-воєводства та великі феодали. У кожній корогві було від 500 до 1000 вояків. Мали поляки і добру артилерію. Билися вони тісним порядком у 2—3 лінії і вирішували долю битви в рукопашному бою. Страшних ударів ворогові завдавали *панцирні гусари* — закуті в мідну броню вершники з прилаштованими за плечима високими крилами. Польське військо було дуже хоробрим і стійким у битві. Його недоліком була лише слабка взаємодія окремих підрозділів.

Польський гусар

Обладунки крилатого гусара

Крилатий гусар

Козацька
артилерія

Запорожець.
Художник
С. Васильківський

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КОЗАКІВ

Відповідно до потреб часу, в козацькому війську були піхота, кіннота та артилерія. Найбільшої слави козаки зажили у світі як неперевершені піхотинці. Козацька кіннота теж відіграла велику роль у війнах XVII–XVIII ст.

З кінноти, спочатку татарської, а потім і власної, Богдан Хмельницький створив особливий загін. Він їхав далеко попереду основного війська, розшукував противника, зв'язував його боєм, вимотував, поки не підходили основні сили.

Богдан Хмельницький відмовився від облоги фортець, лише блокував їх, а головне завдання бачив у пошуку й розгромі основних сил ворога. Багато чого з козацьких воєнних знахідок переймали для себе поляки.

Козак-вершник. Художник Ю. Брандт

*Козацький табір під час бою.
Малюнок зі стародавньої картини*

КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР

Козаки уславилися на всю Європу своїм рухомим табором з возів. Цей винахід був відомий дуже давно. Проте саме українські козаки показали незрівнянну майстерність у його використанні. Вони перетворили табір з возів не тільки на неприступну фортецю в обороні, а й на засіб для пересування війська й атаки.

В обороні козаки ставили вози по колу. Перед возами та позаду них рили окопи або рови. Якщо збиралися довго оборонятися, то засипали колеса возів землею, а з окопів вели нищівний обстріл ворога з рушниць та гармат, поставлених між возами та прямо на возах. Рідко коли ворогові вдавалося підійти близько до возів і розпочати рукопашний бій. Вогнепальна зброя козаків винищувала нападників на значній відстані.

Коли військо рухалося степом, то по обидва його боки їхали вози в кілька рядів, готові при нападі відкрити вогонь із гармат. Попереду й позаду війська колона возів була довша за колону піхоти, щоб можна було за необхідності зупинитись і замкнути табір кільцем. Навіть замкнутий табір міг рухатися вперед та атакувати ворога, обстрілюючи його з гармат.

Жодного разу вороги не змогли розірвати козацький табір, скутий у єдине ціле канатами й ланцюгами. Під прикриттям табору козаки не раз здійснювали далекі бойові рейди. У битві під Кумейками козакам під проводом гетьмана Павлюка в 1637 р. лише болотиста місцевість завадила розгромити поляків під час наступу замкненим табором. У 1628 році козацький гетьман Михайло Дорошенко вщент розбив табором військо татарського мурзи (князя) Кантемира.

Козацький табір

*Козацький
герць*

*Боротьба
запорозжця
з татаринoм.
Кадр із фільму
«Козаки йдуть»*

*Козацька
атака «лавою»*

БОЙОВІ ПОРЯДКИ КОЗАКІВ

Коли козаки зустрічалися з ворожим військом, то не кидалися на нього відразу, а розпочинали герць. Окремі сміливці або невеликі загони козаків підходили близько до ворожого війська і викликали на чесний двобій справжніх лицарів, якщо такі були. Якщо охочих не було, козаки

знаходили безліч принизливих слів на адресу ворогів, називали їх боягузами й нікчемами. Пихата шляхта не могла цього стерпіти, і багато родовитих поляків наражалися на смерть від козацької шаблі. Знаменитими майстрами герця були полковники Іван Ганджа та Максим Кривоніс. Якось останній навіть викликав на двобій одного з найзвитяжніших польських лицарів князя Ярему Вишневецького, господаря майже всієї Лівобережної України.

Якщо ворог сидів в укріпленому таборі, то козаки брали табір в облогу, будували окопи і позиції для гармат, щоб вести його обстріл.

Коли противник усе ж таки виходив до бою, козаки ставали бойовим порядком і готувалися до битви.

У центрі війська шикувалася кіннота. Фланги займала піхота, вишикувана у три шеренги.

*Сутичка козаків з поляками
Кадр із фільму «Козаки йдуть»*

Гармати ставили у проміжках між піхотними куренями. Атаку починала кіннота під гуркіт гармат. Вона наступала вигнутою півмісяцем від ворога шеренгою — лавою, що могла охопити фланги (кінці) бойового порядку ворога. Вогнем мушкетів кінноту підтримувала піхота. Вона й сама переходила в наступ за кіннотою.

У бою трапляється все. Інколи козаки проривали фронт ворога і зміщувалися з ним. Тоді кожен бився сам за себе, і вижити чи загинути залежало від його спритності та щастя. Такий порядок ведення бою козаки називали «галасом». Інколи бойовий порядок розпадався на окремі загони. Часто це траплялося в боях з татарами, що теж діяли невеликими загонами. Кожен загін бився окремо від інших. Такий бій називався «розгардіяшем».

Бувала і справжня скрута, коли козацький загін у чистому полі потрапляв в оточення. Тоді козаки ставали трикутником під захистом возів («триангула») і боронилися до останнього. У битві під Берестечком у червні 1651 року 300 козаків, як легендарні спартанці царя Леоніда біля Фермопіл, прикривали відхід козацької армії саме таким трикутником. Усі вони загинули, але зберегли решту війська для нових боїв.

Надзвичайно вміло використовували козаки в бою рельєф місцевості, засідки, резерви. Це наводило справжній жах на ворогів.

*Тришеренговий бойовий порядок запорожців.
Старовинний барельєф*

Поляки теж намагалися воювати за допомогою табору з возів, але не могли повністю скористатися цією ідеєю. Для оборони такого табору потрібно багато добре навченої піхоти. А в поляків її майже не було. Шляхтичі вважали принизливим для себе злазити з коней і ставати піхотинцями. За це поляки заплатили дорогою ціною у битві під Корсунем у 1648 році, коли їх табір в урочищі Горохова Діброва був розірваний козаками і татарською кіннотою і повністю розгромлений. Козаки захопили там чимало гармат і добра, а татари погнали в степ на арканах майже все польське військо.

Маленька гармата.
Кадр із фільму
«Козаки йдуть»

КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ

Велику роль у козацьких війнах відігравали *гармати*. Гармат на Січі було десь близько 50. А під час Визвольної війни 1648–1654 років у війську Богдана Хмельницького їх налічувалося вже більше ніж 200. Кожна гармата була величезною цінністю. Середнього калібру гармата коштувала стільки, скільки 442 корови.

А постріл із неї становив вартість дев'яти корів. Тому і зберігали гармати як справжній скарб у потаємних місцях Великого Лугу. Легке й рухливе козацьке військо надавало перевагу гарматам малого калібру.

Бували гармати й середньокаліберні. Їх можна було переносити навіть на руках і стріляти прямо із землі. Від їх вогню ворог зазнавав великих втрат, бо не знав, звідки вдарить новий постріл. Козацькі гармати дуже швидко могли змінювати позиції і заряджати свої гармати.

Крім гармат козаки мали в руках й іншу зброю. З вогнепальної зброї у них була важка *рушниця* (мушкет) з кременним замком, *гаківниця* (рушниця великого калібру, яку використовували

Запорожець.
Малюнок І. Репіна

при обороні фортець), *пістолі*. З холодної зброї були *шабля*, *лук*, *кинджал*, *спис*, бойовий молот — *келеп*. Козацька шабля увібрала в себе кращі властивості польських та татарських шабель. Чимало було в козаків і зброї, захопленої у ворога.

Особливо цінувались трофейні шаблі та ятагани, прикрашені золотом та дорогінінним камінням, які колись належали татарським мурзам та турецьким агам.

Козацькі
списи

Козацька
порохівниця

Запорожець
із рушницею.
Малюнок І. Репіна

Козак. Кадр із фільму «Козаки йдуть»

Така шабля при боці у козака показувала його військовий хист та звитягу.

Для боротьби з ворожою кіннотою козаки застосовували і так звані *якірці* — гострі покручені шматки заліза. Їх розкидали на шляху ворога, і ворожі коні могли тяжко поранити ноги.

Найчастіше козак використовував у бою рушницю і спис.

Окрасою козацького вбрання були *порохівниці* та *череси* (ремені, перехрещені на грудях), в яких зберігали кулі.

Часто їх робили зі срібла, міді, шкіри і гарно оздоблювали.

Зброю козаки захоплювали у ворога і виробляли самі в майстернях на Січі та по різних містах. Миргород славився на всю Україну виробництвом селітри та пороху.

До зброї козаки ставилися дуже шанобливо.

Особливо цінували шаблі, що були невід'ємною частиною одягу українського козака.

Козацький арбалет

Обоз запорожців у поході.
Художник Ю. Брандт

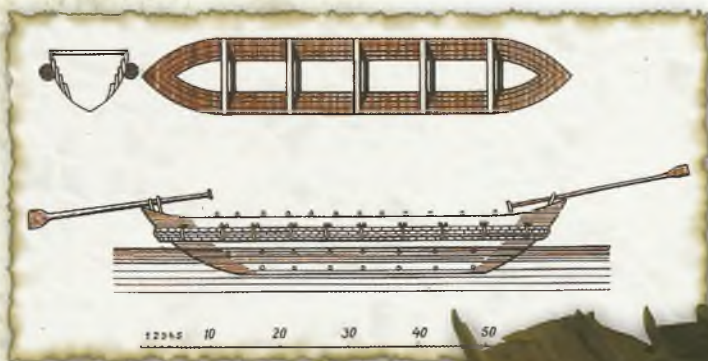
Козацька чайка

МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ

Одна з найдивовижніших рис козака — його здатність воювати будь-де і в будь-яких умовах. Особливо вона розкрилася в боях із турками на морі та взятті турецьких морських фортець. Козаки здійснювали свої походи до турецьких берегів так майстерно і стрімко, що турки рідко коли встигали підготуватися до нападу або наздогнати козаків, щоб помститися за їхнє зухвальство. Вірогідно, що морська вправність козаків бере початки з часів відважних антив, наших слов'янських предків. Анти завдавали великого клопоту могутній Візантійській імперії, нападаючи на неї з боку моря, ще 1500 років тому.

Для морських походів козаки використовували особливі човни — «чайки». Такий човен мав 20 м у довжину та 4 м в ширину. До боків чайки прив'язували мотузками з лика товсті оберемки очерету. Борти човна робили з дощок 4 м завдовжки і 30 см завширшки. Такий човен мав 10–15 пар весел, щоглу для вітрила. На ньому могли поміститися 50–70 козаків.

Схема чайки

З собою брали запас сухарів у великій водонепроникній діжці та запас спеціальної їжі для морської мандрівки: пшоняну кашу та борошно, змішане з водою. Воду необов'язково було брати окремо, бо ця суміш була і напоєм, і їжею одночасно.

Залишки козацької чайки часів Хмельниччини

Чайка була бойовим судном, тож мала кілька дрібних гармат-фальконетів, запас пороху, свинцю та ядер. Кожен козак мав і особисту зброю: шаблю та дві рушниці. На таких суднах козаки здобували неприступні турецькі фортеці, штурмували турецькі веслові кораблі — галери. Ні шторм, ні туман, ні переважаючі сили ворога не могли зупинити козаків.

Морські походи вимагали надзвичайного вміння і морського вишколу, а ще більше — сміливості на межі людського розуміння. Вважалося, що лише той справжній козак, хто побував у морському поході. Особливо прагнули взяти участь у морському рейді молоді зброєносці-джури. Це було справжнє бойове хрещення — після якого вже ніхто не вважав молодого козака хлопчиком.

«ПІДВОДНІ» КОЗАКИ

Козаки добре почувалися не тільки на землі, а й у водній стихії. Є багато розповідей про героїчні морські походи козаків. Та крім відваги й доблесті на морі козаки демонстрували й неабияку кмітливість та винахідливість.

Так, часом козаки перевертали свій човен — «чайку» дном догори і рушали на ворога. Чайка і без того була мало помітна на тлі морських хвиль, а такого дива турки й татари зовсім не розуміли. І коли біля самих галер човни знову ставали човнами, ворогові вже не лишалося часу стати до бою. Про цих «шайтанів» із дна моря серед турків ходили легенди (шайтан — турецька назва чорта. — Авт.).

Історики мають також свідчення очевидців про справжні козацькі підводні човни. Кажуть, що такий човен мав подвійне днище. У проміжок між днищами клали щось важке, щоб човен міг зануритися у воду. На поверхню моря виходила спеціальна труба для спостереження за ворогом, схожа на сучасний перископ на підводних човнах. Під водою такий човен рухався на веслах. Їх закріплювали у бортах так ретельно, що вода всередину не протікала. Підійшовши до ворожої галери, козаки викидали баласт, човен вистрибував на поверхню, і козаки з гучним криком кидалися на штурм галери. Не раз завмирав від жаху при появі козаків пишній Стамбул — столиця Туреччини.

Козаки споряджаються в морський похід

ТАКТИКА КОЗАКІВ НА МОРІ

Маленькі суденця козаків, чайки, не могли воювати з величезними кораблями турків, оснащеними 10 великими гарматами, так, як це робилося у звичайному морському бою. Зазвичай кораблі противників зближувались і починали стріляти з гармат одне в одного, щоб навести жах на ворога, розбити його щогли й порвати вітрила. Після цього рішучіше кидалися на штурм ворожого корабля — абордаж. Від залпу гармат турецької галери флот із чайок швидко розлетівся б на дрізки. Тому козаки воювали по-іншому. Їхні чайки, малопомітні в морських хвилях, потайки підходили до ворожого судна в тумані або з боку сонця (щоб воно сліпило туркам очі), вичікували дотемна і стрімко проникали на галеру. У короткій сутичці захоплені зненацька турки завжди зазнавали поразки. А козаки забирали з галери все цінне: гармати, прикраси, гроші, а сам корабель з рештками екіпажу топили.

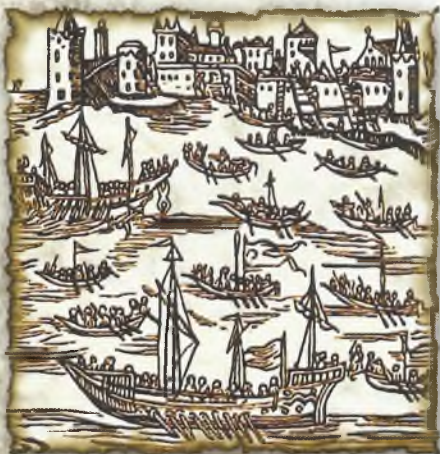
Тепер треба було мерщій непомітно зникнути, поки розлючені турки великими силами не наздогнали і не оточили зухвалих запорожців.

Абордаж турецької галери козаками. Художник М. Самокиш

Уславилися козаки і своїми штурмами турецьких фортець, де вони діяли як справжня морська піхота за багато століть до появи таких військ в інших країнах. Під їх ударами впали неприступні Варна (1604), Синоп (1614), Кафа (1616), Кілія (1621).

Найблискучіші морські походи і перемоги козаків пов'язані з іменем славетного гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Козаки здобувають Кафу. Старовинне зображення

*Остан
Дашкевич*

*Козацький табір.
Художник Ю. Брандт*

ПЕРШІ КОШОВІ І ГЕТЬМАНИ

Перші згадки про сміливих і зухвалих хлопців з України, що добре насолили татарам і туркам, з'явилися в 1492 році. Того року кримський хан бідкається у своєму листі, що «кияни і черкаські розбили татарський корабель під Тягинею». Через рік пише скаргу польському королю турецький султан, бо люди черкаського старости князя Глинського захопили і спалили міцну фортецю на Чорному морі — Очаків. У цій скарзі султан прямо називає нападників козаками. Відтоді татари й турки вже не мали спокою від козаків.

Про перших козацьких ватажків відомо мало. То були урядовці, яких литовські князі й польські королі посилали управляти неспокійними землями на кордоні з татарами. Нині тут розташовані Київська та Черкаська області й місто Канів. Одним із найвідоміших перших козацьких отаманів був *Остан Дашкевич*, староста канівський і черкаський. Він уперше запровадив серед козаків воєнний лад, і вони стали більше схожі на вояків, ніж на звичайних грабіжників і волоцюг. Дашкевич пропонував правителям Литви і Польщі побудувати за порогами укріплення і поставити там сторожу з козаків для охорони кордону від татар.

Крім Дашкевича відомі ще деякі імена перших козацьких отаманів. Це Предслав Лянцкоронський, староста з Хмільника на Поділлі. Були отамани, що походили не з литовських князів чи урядовців, а з простих селян і міщан.

Ці отамани керували козаками, коли ще не було Запорозької Січі.

У 1550 р. козаки обрали першого гетьмана *Дмитра Вишневецького*.

*Розвідник у степу.
Художник А. Монастирський*

ІВАН СВІРГОВСЬКИЙ

Серед багатьох козацьких гетьманів є одна загадкова фігура. Це *Іван Свірговський*. Про його життя відомо дуже мало. Знаємо, що близько 1574 року в Молдові почалося повстання проти панування турків. Керував ним Йон Воде. Він і покликав Свірговського з козаками на допомогу.

Навесні 1574 р. молдовани з козаками завдали туркам нищівної поразки. Та незабаром один із командирів у війську Йона Воде перейшов на бік турків і допоміг їм переправитися через Дунай у Молдову. Двохсоттисячне турецьке військо от-от мало змести ослаблені загони Свірговського і Воде. Та Свірговський завдав туркам раптового удару у фланг і примусив їх відступати в бік позицій молдовської артилерії. Молдовани влаштували туркам криваву баню.

Картеч викошувала цілі відділи турецького війська. Та раптом проливний дощ накрав поле битви. Порох у молдован намок, і їх гармати замовкли. Турки за мить винищили молдовських гармашів і оточили загони козаків і молдован. Йон Воде сказав тоді Свірговському, що всі вони напевно загинуть. Кажуть, що Свірговський відповів: «Смерть неминуча... Але це буде смерть лицарів».

Турки ніяк не могли зламати опір оточених і запропонували зберегти життя всім, хто здасться, і дозволити козакам повернутися в Україну. Та слова не дотримали. Загинули всі. Кілька козаків разом із гетьманом ще встигли порубати чимало турків. Казали, що Свірговський потрапив у полон і турки зажадали величезний викуп. Заплатити такі гроші було нікому, і гетьман загинув у турецькій неволі.

*Сутічка козаків
з татарами в степу.
Художник Ю. Брандт*

БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ

У 1575 році нагнав страху на татар запорозький кошовий *Богдан Ружинський*. То був родовитий шляхтич, князь. Якось, коли його не було в замку, на маєток напали татари, убили матір князя, а дружину забрали в полон до Криму. Маючи лише купку охоронців, Богдан Ружинський не мав змоги помститися татарам і знайти дружину. Тому він вирушає на Січ, де здобуває великий авторитет серед козаків і стає гетьманом. Кілька разів він успішно водить запорожців на Крим і Туреччину. Останньою битвою Ружинського стала облога турецької фортеці Аслам-Кермень. Козаки вирішили підірвати мури фортеці порохом. Але міна вибухнула раніше, ніж треба. Сам Ружинський і багато козаків загинули від вибуху.

Іван Підкова

ІВАН ПІДКОВА

Великої слави здобув кошовий *Іван Підкова*. Він вибив турків із Молдови і деякий час правив країною як молдовський князь-господар. Турки були дуже розлючені діями козаків і стали погрожувати Польщі, що розпочнуть війну, якщо король не вгамує своїх підданих. Тодішній король Стефан Баторій сам був справжнім лицарем і поважав лицарський дух Підкови. Але війни з турками дуже боявся, тож викликав Підкову до себе

у Варшаву, але до столиці Підкова не доїхав. Його схопили у Львові навесні 1578 року. За наказом короля суд ухвалив Підкові смертний вирок, і йому відрубали голову на площі Ринок у Львові. Щоб пересвідчитися у смерті свого лютого ворога, на страту приїхав посол турецького султана Ахмет. Підступний арешт і страта Івана Підкови викликали осуд навіть серед польської шляхти.

Молдовська фортеця Яси

САМІЙЛО ЗБОРОВСЬКИЙ

У 1583 році кошовим запорозьких козаків став *Самійло Зборовський*. Це був не найкращий кошовий. Він виявився звичайним авантюристом. Польський шляхтич, він був людиною відчайдушної хоробрості і добре знав військову справу. На Січі опинився в пошуках слави і легкої наживи.

Козаки обирають його гетьманом. Новий гетьман постійно змінює плани і шарпає козаків у різні боки. То він збирається йти на Москву, то хоче захопити Молдову, то разом із султаном вирішує воювати проти Персії. Коли козаки дізналися про переговори свого гетьмана з турками і татарами, вони хотіли втопити його у Дніпрі. Переляканий Зборовський якось умовив козаків, розірвав стосунки з турками і навіть залишився гетьманом. Та авантюрний дух узяв своє. Самійло Зборовський порушив мирну угоду з татарами і турками. Він вдерся з козаками в Крим. Козацьке військо потрапило в оточення і дивом не було розгромлено уцент. Козаки зібрали раду, позбавили Зборовського булави і вигнали геть.

Обдертий і голодний Самійло Зборовський дістався Польщі, де розлючений король наказав стратити авантюриста. А козаки надалі обирали гетьманів обережніше.

*Татари з полоненими.
Кадр із фільму «Козаки йдуть»*

*Символи
полковника
та сотника*

Козацькі пістолі

МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ ЗАПОРОЖЦІВ

Іван Підкова був не останнім, хто воював у Молдові. Після його страти повів козаків у Молдову брат Івана, Олекса Підкова. Він теж пройшов усю Молдову, нищачи турецькі гарнізони. Згодом його піймали поляки і віддали на розправу туркам. Турки посадили Олексу на палю, і він помер страшною смертю. Ходив у Молдову і син Олекси, Петро Підкова.

*Польський шляхтич.
Кадр із фільму
«Козаки йдуть»*

ПЕРШІ ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬЩІ

Нова доба в розвитку козацтва почалася наприкінці XVI ст., коли козаки почали збройні виступи проти Польщі. Спочатку козаки вважали своїми ворогами лише татар і турків. Польських королів вони визнавали своїми законними правителями. Більшою мірою це стосувалося реєстрових козаків, а запорожці взагалі мало зважали на будь-яких правителів. Коли польські магнати чимдалі більше почали грабувати та утискувати наш народ, до того ж примушувати його до чужої віри й мови, козаки почали виступати проти польської шляхти. Часто їх очолювали самі шляхтичі, ображені на інших, сильніших панів. Судитися з останніми в Польщі було марно, тож справу могли вирішити тільки відвага та шабля.

Польська шабля

Польська кіраса

*Шляхтичі на переправі.
Художник Ю. Брандт*

КРИШТОФ КОСИНСЬКИЙ

Одним із таких ображених шляхтичів був *Криштоф Косинський*. За мужність і військову звитягу він дістав від короля маєток Рокитну над річкою Рось. Але той маєток припав до душі старості Янусу Острозькому з могутнього князівського роду, і він забрав маєток собі. Косинський пішов на Запорожжя, де частина козаків обрала його гетьманом, після чого разом із ним рушила на Київщину та Волинь палити й грабувати маєтки Острозьких і їхніх прихильників.

У 1593 році король Сигізмунд III послав проти Косинського велику армію і взяв в облогу його табір біля містечка П'ятка на Волині. У козаків було лише 5 000 вояків, і вони вимушені були домовлятися з поляками про припинення війни. Але наступного року Косинський зібрав нове військо і вирушив до Черкас. Там тримав оборону командувач польського війська Олександр Вишневецький зі стародавнього українського роду, що перейшов на службу до поляків. Він запросив Косинського до Черкас нібито на переговори, а сам підмовив кілька волоцюг, які зайшли до корчми, де пиячили Косинський та його товариші, вчинили бійку і вбили ватажка повстанців.

Криштоф Косинський

КОЗАКИ-ХАРАКТЕРНИКИ

Серед козаків було чимало людей славних і відомих по всій Україні. Та особливої слави зажили козаки, яких називали характерниками. Про них ходили справжні легенди.

Розповіді про характерників виникли ще до появи козацтва. У часи Київської Русі розповідали про полоцького князя Вислава, який умів чаклувати, знав усі мови, міг перетворитися на дикого звіра, найчастіше на вовка.

Такі самі легенди ходили і про козаків. Найвідомішими характерниками були Іван Богун, Іван Сірко, Семен Палій. Розповідали, що їх не брали кулі й шаблі, що вони могли наперед знати плани ворогів, вдавалися до чаклунства і наводили жах на ворога. Завдяки цьому вони завжди вигравали всі бої.

Сьогодні, коли широко відомі деякі східні бойові мистецтва, стали приділяти увагу й вітчизняним бойовим системам, таким як «гопак», «гойдка» та інші. А прийоми козацького рукопашного бою при майстерному володінні не поступаються кращим східним бойовим мистецтвам.

Козацьке сідло

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО

Великого клопоту завдав полякам і туркам ватажок Северин Наливайко. Кілька років він служив у війську князів Острозьких. Та через особисті образи в 1594 році пішов на Січ і закликав козаків приєднатися до нього, щоб помститися польській шляхті. Більшість козаків не вважала для себе за честь брати участь у такому ділі, що було схоже на звичайний погром. До Наливайка приєдналася лише невелика частина запорожців разом з отаманом Лободою.

Понад два роки наливайківці палили маєтки шляхти по всій Україні і турецькі гарнізони в Молдові. Поляки відрядили проти них велике військо. Повстанці були розбиті біля урочища Гострий камінь. У червні 1596 року Наливайко отаборився біля Лубен. Серед запорожців зріло невдоволення Наливайком, який втягнув їх до своєї безглуздої авантюри. Козаки схопили Наливайка й видали його полякам після того, як його прихильники вчинили в таборі бійку, де було вбито отамана Лободу.

*Гетьман
Петро Сагайдачний*

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

Петро Конашевич був одним з найталановитіших і найпопулярніших у народі козацьких ватажків. З 1605 по 1622 рік він був кошовим і гетьманом запорозьких козаків, а деякий час і фактичним правителем українських земель. Прізвисько Сагайдачний дістав за вміння неперевершено стріляти з лука. Народився Петро Конашевич близько 1577 року на Львівщині, в сім'ї дрібного шляхтича. Здобув гарну освіту в Острозькій Академії. Деякий час був на службі у князів Острозьких. Та прагнення слави і подвигів привело його на Січ.

Козацька гармата

Хотинська битва. Художник Ю. Брандт

Хотинська битва

Він швидко проявив себе видатним полководцем та організатором. На початку XVII ст. гучну славу Сагайдачному принесли морські походи на Туреччину та Крим. Добре підготовлені і зухвалі козаки під проводом Сагайдачного здобули Варну, Кафу, Синоп, Трапезунд. Турки виявили повну безпорадність перед тими нападами. А Сагайдачний визволяв з полону десятки тисяч бранців, палив порти, завдавав туркам величезних збитків. Визволені з турецької неволі бранці несли по всій Європі і героїчну правду, і не менш героїчні легенди про Сагайдачного.

Не лише воєнними подвигами уславився Петро Конашевич. Він після багатьох років занепаду повернув Україні власну православну церкву, що зовсім занепала після Берестейської унії, яка об'єднала католицьку церкву з православною. Лють поляків важко було уявити, та їм нікуди було подітись: насідали турки з величезними силами, а без допомоги козаків Польща не мала шансів вижити. 1620 року Польща вже відчула страшну турецьку силу після розгрому її армії на Церорських полях на річці Прут. А наступного року турецький султан Осман II зібрав небачене трьохсоттисячне військо і вирішив остаточно добити Польщу.

Запорожці відрядили на допомогу полякам сорокатисячне військо. Козаків очолив Сагайдачний. Султан гнав своїх вояків на штурми. Та марно. Вони не змогли подолати козацького війська. Ось так козаки врятували Польщу. Вся Європа була в захваті від небаченої мужності козаків та їхнього гетьмана.

Неоціненною заслугою Сагайдачного перед українським народом є те, що він першим із гетьманів поєднав інтереси козацтва з освіченою верствою того часу — інтелігенцією, вступивши разом з усім кошем до Київського Богоявленського братства, що дуже сприяло розвитку української освіти і Церкви.

МАРКО ЖМАЙЛО

Повстання Наливайка було не останнім. У 1625 році козаки знову піднялися проти Польщі, бо поляки не виконали своїх обіцянок перед козаками. Коли турки смертельно загрожували Польщі в 1621 році, козаки разом із гетьманом Сагайдачним врятували їх від розгрому під Хотином. За цю допомогу поляки обіцяли збільшити реєстр козаків і виплатити їм велику винагороду. Та коли турків прогнали і страх минувся, поляки «забули» про свої обіцянки і ще гірше кривдили українців, послали проти невдоволених каральні загани. У 1625 році повсталих козаків очолив *Марко Жмайло*. У боях біля Курукового озера він завдав великих втрат полякам, якими командував гетьман Станіслав Конецпольський. Той почав переговори про мир. Але між старшиною і простими козаками знову виникли суперечки через умови того миру. У Жмайла відібрали булаву. Новим кошовим став *Михайло Дорошенко*. Він підписав з поляками мирну угоду. У реєстр занесли 6000 козаків, а решта мала повертатись до своїх осель. Невдоволених було багато. Козаки не хотіли підкоритися, а поляки не зуміли остаточно приборкати козаків. Було цілком зрозуміло, що невдовзі мало вибухнути нове повстання.

Залучання до бою нового коня. Художник Ю. Брандт

*Трофейні
турецькі
ятагани*

Хрест із козачої могили в степу

Михайло Дорошенко

МИХАЙЛО ДОРОШЕНКО

Гетьман *Михайло Дорошенко* відправляв послів до польського короля, щоб домогтися козацьких прав і вольностей. Та їх ніхто не слухав. Поляки лютували, бо в Україні не припинялися повстання проти панів. А козаки часто турбували своїми нападами татар і турків, що могло призвести до війни Турції з Польщею. Щоб мати здобич, Михайло Дорошенко не раз ходив на Крим та Стамбул. У той час кримський хан Шагін-Гірей вирішив визволити Крим від влади турків. Дорошенко обіцяв допомогти ханові. Козацькі чайки зненацька з'явилися біля Стамбула. Турки не чекали нападу і не змогли дати належний опір. Козаки увірвалися до фортеці, захопили багато зброї, позабирали гармати і визволили чимало українських бранців. Турки кинули проти козаків великий флот. Та козаки не розгубилися і почали шикувати чайки до атаки. Розгублені турки побоялися вступити в бій і повернули назад. За два тижні біля Стамбула турки побачили 150 чайок. Ще перед цим вони зустріли турецький флот і сміливою атакою розсіяли турків по всьому морю. На зло туркам козаки стояли три дні біля турецького берега. Коли вони рушили додому, ніхто не посмів за ними гнатися. Султан зібрав біля Стамбула увесь свій флот. Та козаків це не злякало. Невдовзі вже втретє гуляли козаки по вулицях турецької столиці. У 1628 році Михайло Дорошенко вирушив у Крим на допомогу своєму союзникові Шагін-Гірею, щоб разом упоратися з його суперником Джанібек-Гіреєм. Перемога була близькою, але в бою загинув Шагін-Гірей. І сталося те, чого ніхто не чекав. Військо Шагін-Гірея об'єдналося з військом Джанібек-Гірея, і татари разом накинулися на козаків. Михайло Дорошенко загинув у тому бою. Його відрубану голову татари настромили на спис і підняли на фортечних мурах Кафи, щоб султан не сумнівався в їх вірності.

Козаки вже без свого гетьмана спромоглися вийти з оточення, з боями перейшли весь Крим і повернулися на Січ з чималими трофеями. Втім, такого гетьмана, як Михайло Дорошенко, вони знайшли не скоро.

Повернення з морського походу. Художник І. Їжакевич

*Козацька
рушниця*

*Тарас Трясило.
Один із небагатьох, що
залишилися, малюнків
партизана Великої
Вітчизняної війни Сергія
Остапенка*

ТАРАС ТРЯСИЛО

Згодом замість Дорошенка гетьманом обрали козака Тараса Федоровича, на прізвисько *Трясило*. Трясило вирішив нарешті отримати у поляків давно обіцяні права й вольності козаків. У відповідь польський гетьман Конєцпольський послав проти козаків військо під проводом Самійла Лаща. То був один із найжорстокіших катів. Він знищував цілі села, палив церкви, убивав мирних людей. Козаки помстилися Лашеві, влаштувавши знамениту «Тарасову ніч» 25 травня 1630 року. Тієї ночі козаки перебили найкращий польський загін, у якому служили вихідці з найбагатших польських родів — «Золоту Роту». Найзапекліші бої з поляками відбувалися біля Переяслава. Поляки мусили визнати, що такого завзяття, сили і вміння воювати вони ще не бачили. Не змігши здолати козаків, поляки підписали з ними угоду про реєстр у 8 000. Трясило не хотів погоджуватися, закликав козаків продовжувати війну. Та його не послухали і усунули від гетьманства.

ІВАН ПЕТРАЖИЦЬКИЙ-КУЛАГА

У 1631 році в Україні гетьманував *Іван Петражицький-Кулага*. У цей час у Польщі відбувалися вибори нового короля після смерті Сигізмунда III. Козаки хотіли бачити королем сина Сигізмунда Владислава. Вважалося, що Владислав — друг козаків. Але Сейм не забажав цього. Кулага зібрав 30 000 сміливців і влаштував погроми панських маєтків по всій Волині. Особливо дісталось ворогам Владислава. Тоді Сейм все-таки обрав Владислава IV королем Польщі. А той пообіцяв поважати козацькі права, не примушувати українців міняти віру, призначив керувати українською православною церквою єпископів-українців. Головою української церкви, митрополитом, став *Петро Могила*.

*Кадри з фільму
«Дорога на Січ»*

*Спорядження чайки
в морський похід
та герб Івана Сулими*

ІВАН СУЛИМА

Дуже допікали польській владі козаки. Особливо запорожці, які ніяк не зважали на польську владу, а клопоту через війни з турками і татарами та участь у повстаннях на українських землях завдавали багато.

Щоб перетнути запорожцям шлях в Україну і ослабити Січ, поляки вирішили збудувати сильну фортецю над Дніпром. Її звели біля гирла річки Самари і назвали Кодак. Керував будівництвом фортеці французький інженер Гійом де Боплан. Фортеця мала багато гармат і гарнізон з німецьких найманців. Через неї козаки не могли потрапити в Україну, а з України ніхто не міг пройти на Січ. Козаки не збиралися терпіти такого свавілля. До справи взявся відважний кошовий *Іван Сулима*, який уславився війнами з турками, переплив Середземне море, дістався Рима і подарував Римському Папі захоплені в турків галери. Коли Сулима почув про Кодак, він повернувся з походу і разом із 6000 козаків уночі раптово напав на фортецю.

Гарнізон Кодака не встиг зреагувати на несподіваний напад і швидко був перебитий. Фортецю козаки зруйнували ущент. Поляки були дуже розлючені. Гетьман Конецпольський вирішив покарати козаків руками самих козаків. Він підбурих реєстрових козаків, щоб вони захопили Січ.

Дві тисячі реєстровців прийшли на Січ як приятелі запорожців.

Запорожці не підозрювали зради і впустили прибулих до Січі. А ті влаштували там різанину і погром, перебили багато запорожців, захопили в полон Сулиму і видали його полякам. У 1637 році у Варшаві Івана Сулиму було страчено.

С. Конецпольський

План фортеці Кодак

Яків Остряниця

Пояс Якова
ОстряниціКозацька
люлькаКозацькі чати.
ГравюраКозацька
шабля

ОСТАННІ БИТВИ ПЕРЕД «ЗОЛОТИМ СПОКОЄМ»

Після загибелі Сулими козаки обрали своїм ватажком *Василя Томиленка*. Він хотів домовитися з королем і відправив на переговори до Варшави сотників Барабаша і Богдана Хмельницького. Поляки не йшли на поступки. Навіть заборонили козакам обирати свою старшину, а самі призначили старшинами Саву Кононовича і Федора Онушкевича. Обурені козаки обрали гетьманом *Павла Бута*. Його справжнє прізвище Павлюк, а Бут — прізвисько, яке давали тим козакам, що побували в турецькому полоні.

Павлюківці напали на Переяслав, захопили призначених поляками старшин і повідрубували їм голови як зрадникам. По всій Україні Павлюк розсилав універсали із закликами про повстання. Селяни і міщани скрізь підтримували українського гетьмана. Новий польський командувач Микола Потоцький послав військо, щоб придушити повстання. 1637 року поляки зустрілися з козацьким військом під Кумейками поблизу Чигирини. Козаки зазнали поразки. Їхні ватажки Павлюк, Томиленко, Кізима потрапили в полон.

Навесні 1638 року вибухнуло нове повстання. Його очолили спочатку гетьман *Остряниця*, а потім Дмитро Гуня. Та сили українців були вже виснажені. Козаків розбили. Частина з них разом із Остряницею поселилися на теперішній Слобожанщині. Поляки жорстоко придушили повстання і запровадили нові правила для козаків: «Ординація Війська Запорізького». У реєстрі могло бути не більше шести тисяч козаків. Решту поляки мали намір загнати у кріпацтво.

Протягом десяти років після цього в Україні було тихо. Поляки назвали цей час Золотим Спокоєм. Але цей спокій був затишшям перед великим вибухом, від якого здригнеться Річ Посполита.

Визбожна Битна

BOHDAN CHMIELNICKY EXERCITUS
S. R. M. ZAPOROZHENSIUM PRÆFECTUS

ХТО ТАКИЙ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Наприкінці 1647 року Золотий Спокій скінчився. Поклав йому край *Зиновій-Богдан Хмельницький*. Він народився 27 грудня 1595 року у родовому маєтку Суботів на Чигиринщині. Його батько Михайло Хмельницький був сотником реєстрових козаків у Чигирині. Богдан отримав непогану освіту. Навчався спочатку вдома, а потім в одному з монастирів Києва і в єзуїтському колегіумі у Львові. Разом із батьком бився з турками під Цецорою в Молдові в 1620 році. Там загинув його батько, а Богдан потрапив у турецький полон. За два роки в полоні досконало вивчив звичаї та мову турків і татар. Його викупили, після чого він повернувся додому.

У спадок від батька Богдан отримав маєток Суботів і посаду сотника в Чигирині. Хмельницького часто призначали командувати козаками, яких посилали проти татар. У цих походах Богдан виявив велику мужність і військовий хист. Його знали і поважали на Січі.

Якось, коли Богдана не було вдома, на його маєток напав сусід, чигиринський підстароста Чаплинський. Слуги Чаплинського розорили хутір і жорстоко побили молодшого сина Хмельницького. Від тих побоїв восьмирічний хлопець помер. Хмельницький звернувся до суду, але у Польській державі суд дуже рідко ставав на бік українця проти поляка. Не став і того разу. Хмельницький поскаржився королеві Владиславу IV, але той теж не мав такої влади над шляхтою, щоб примусити її поважати закон. Єдине, що порадив король, так це власною шаблею захищати свою честь і майно. На горі Польщі Хмельницький так і вчинив.

*Хутір Хмельницького Суботів у XVII ст.
Графічна реконструкція Логвіна*

*Богдан Хмельницький
Сотник
на Золотий Спокій
запорозького рота
Владислава*

*Факсиміле підпису
Б. Хмельницького*

*Пам'ятник
Б. Хмельницькому
в Берестечку*

ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ

У грудні 1647 року Богдан Хмельницький прибув на Січ і почав збирати військо. Його особиста кривда була зрозуміла січовикам, бо польська шляхта так допекла українцям, що їх бажання помститися вже ніщо не могло стримати. Запорожці обрали Богдана гетьманом і наказали вести їх на поляків. Хмельницький уклав угоду з татарами про допомогу кіннотою і навесні 1648 року вирушив на Україну. Серед шляхти почався справжній переполох. Поляки спішно збирали військо. На чолі польської армії став *Микола Потоцький* і його син *Стефан*. Військо рухалося вниз по Дніпру назустріч повстанцям.

Кадри з фільму
«Богдан Хмельницький»

Випробування бойового коня

Бердиш
Б. Хмельницького

Козацька
шабля

Особиста печатка Б. Хмельницького

*Війська
Б. Хмельницького
тід Львовом*

ПЕРШІ БИТВИ

Перші битви цієї війни, яка стала Визвольною війною українського народу проти польської шляхти, були вдалими для Хмельницького. На початок травня 1648 року під Жовтими Водами козаки розгромили військо Стефана Потоцького. Він і сам загинув у цій битві. Здобути перемогу Хмельницькому допомогли реєстрові козаки, які перед битвою перейшли на його бік. Трохи згодом стався бій із головними силами поляків під Корсунем. Польське військо потрапило в пастку та було ущент розбито. Головні командири поляків Микола Потоцький та

Мартин Калиновський потрапили в полон. Хмельницький віддав їх татарам як платню за допомогу.

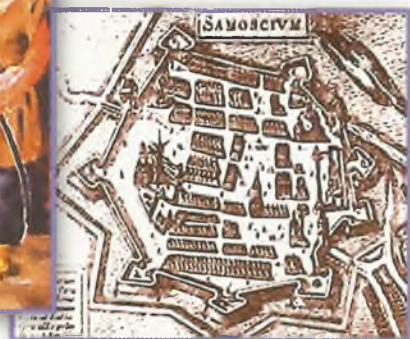
По всій Україні запалали польські маєтки. Шляхта і орендарі кидали майно й тікали до Польщі, кажучи, що краще життя в лахмітті, ніж шовкова смерть (спійманих шляхтичів повсталі душили шовковими удавками). Навіть некоронований король, володар усієї Лівобережної України князь Ярема Вишневецький, не наважився відсидітися у своєму замку в Лубнах і втік до Варшави.

Новий погром козаки влаштували полякам під містечком Пилявці. Там проти Хмельницького воювали троє нездарних полководців. Один хизувався своєю вченістю, другий полюбляв розкоші і комфорт, а третьому було лише 19 років.

*Переговори
Б. Хмельницького
з польськими послами
тід Замостям, 1649 р.*

*План фортеці
Замостя*

Бій під Пилявцями

Хмельницький глузливо називав їх «латиною, периною і дитиною». Козаки раптово напали на польський табір, і поляки в паніці кидали все добро і тікали, не розбираючи дороги, аж до Галичини. Тих горе-вояків народ називав панами-пилявчиками.

Переслідуючи поляків, козацьке військо підійшло до Львова. Хмельницький не хотів палити і руйнувати таке гарне місто. Він узяв зі Львова викуп і пішов далі на землі Польщі, де взяв в облогу фортецю Замостя. Шлях на Варшаву був відкритий. Зупинити Хмельницького було нікому, бо польське військо розбіглося.

Та чомусь Хмельницький на Варшаву не пішов і не добив Польщу. Тим часом у Польщі обрали нового короля *Яна Казимира*. Хмельницький почав із ним переговори про права України як нової держави. Згодом у козацькому війську почалася чума, яка забрала багатьох вояків. Помер від чуми і талановитий полковник *Максим Кривоніс*.

Хмельницький дав наказ війську повертатися на Україну. Він був упевнений, що поляки вже не посміють напасти. Та помилився.

А тим часом у грудні 1648 року Хмельницького урочисто зустрічали в Києві як визволителя України та її нового правителя.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві

БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
1888

*Чигирин.
Малюнок XVII ст.*

ПЕРЕМОГИ І ПОРАЗКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Після розгрому 1648 року польський уряд оговтався і навесні 1649 р. знову почав наступ на Україну. Козацьке військо гідно зустріло нападників. Під містечком Збараж польська армія на чолі з самим королем Яном Казимиром була оточена, і король ледве врятувався від полону. Та непевні союзники Хмельницького, татари, злякалися

такого посилення України і примусили козаків розпочати переговори. Мирна угода з королем була підписана під Зборовом.

Тут уперше польський уряд визнав Україну вільною державою, а Богдана Хмельницького — її законним правителем-гетьманом. Хоч і не всі українські землі увійшли до складу нової держави, та це була справжня перемога козацького духу. Столицею України гетьман зробив рідний Чигирин.

Проте Польща не хотіла змиритися з такою поразкою. Нова війна спалахнула в 1651 році. Дві ворогуючі армії зустрілися під Берестечком. Сили були майже рівні. Кілька днів у запеклому бойовищі противники не могли здолати одне одного.

*Полковницький
пірнач*

*Бій крилатих гусар
із козаками під Берестечком*

*Бій Максима Кривоноса
з Яремою Вишневецьким.
Художник М. Самокиш*

Та коли третього дня вирішальної битви, 20 червня, перемога вже схилилася на бік козаків, татари знову зрадили. Вони покинули козаків самих і вирушили додому. Хмельницький сам кинувся наздоганяти хана, щоб повернути татар на поле битви. Але підступний хан захопив козацького вождя у полон.

Залишившись без командувача, козаки спорудили укріплений табір і 10 днів героїчно обороняли його. Здавалося, що всі вони приречені загинути в цій нещасливій битві. Козацьку армію врятував відважний вінницький полковник *Іван Богун*. Козаки обрали його наказним, тобто тимчасовим, гетьманом, поки не було Хмельницького. Богун наказав будувати з хмизу дорогу через болото, яке було позаду табору, і через нього прориватися з оточення. Прикривати відхід війська Богун залишив 300 козаків, які ціною свого життя мали врятувати решту своїх товаришів. Ті герої цілу добу відбивали атаки поляків на маленькому острівці серед болота. Король намагався умовити їх здатися, обіцяв зберегти життя і волю. Та марно. Честь для козака завжди була важливіша за власне життя. Загинули всі. Останній із них сам бився з польськими вояками близько трьох годин, поки не впав мертвий від ударів польських списів.

*І. Богун під Берестечком.
Художник М. Івасько*

*Бій під
Берестечком*

Можливо, число 300 – чарівне. Триста героїв-спартанців кілька діб не пускали персів у Грецію, обороняючи вузький гірський прохід Фермопіли під час греко-перських воєн. Вони всі загинули разом зі своїм царем Леонідом, але врятували тисячі грецьких воїнів та їх родини від смерті і рабства.

Триста героїв-козаків прикривали козацьку армію під Берестечком і врятували цілу Україну від повного розгрому і плюндрування.

А більш як через 250 років після цих подій у січні 1918 року 300 київських школярів і студентів на залізничній станції Крути намагалися зупинити ворожу навалу з Москви. Вони теж загинули майже всі. Тих, хто не загинув від куль, п'яні матроси добивали багнетами.

На місці їх загибелі сьогодні стоїть пам'ятник слави і скорботи.

Б. Хмельницький та українські полки. Стародавнє зображення

Пам'ятний знак на місці зустрічі козацьких військ у 1651 році під Вінницею

ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ І СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Після поразки під Берестечком Богдан Хмельницький був вимушений підписати важкий і принизливий договір з поляками в Білій Церкві. Під владою гетьмана лишалася тільки Київщина. Скорочувався козацький реєстр. В Україну знову поверталися польські пани, а селяни мушили ставати кріпаками. Але іншої можливості врятувати державу не було.

Хмельницький не змирився з тим не-нависним договором. Він зібрав нову армію і навесні 1652 року розбив поляків під горою Батіг біля Ладижина. Наступного року погромив їх під Жванцем. Україна знову стала вільною. Та нещасна битва під Берестечком так виснажила її сили, що нового удару Польщі та татар вона б не витримала. Для боротьби з ворогами потрібні були союзники. Татари і турки були дуже ненадійними, тож гетьман обрав союз із Москвою. Він домовився з московським царем Олексієм Михайловичем про створення союзу двох дружніх держав, притому Україна мала залишатися вільною суверенною державою.

Переяславська Рада

Московія обіцяла не втручатися у внутрішні справи України і разом з нею повинна була боронити її кордони від будь-якої іноземної навали.

Царські послы прибули на козацьку раду в Переяславі і 8 січня 1654 року там проголосили утворення союзу України і Московії. Та далеко не всі козаки погодилися скласти присягу московському цареві.

Не присягав хоробрий *Іван Богун*, український митрополит Сильвестр Косів та багато інших. Не присягав московському цареві також *Іван Сірко* з частиною запорожців. Вони не довіряли Москві і бачили в ній нового загарбника, і це бачення не було безпідставним. У 1655 році московські війська пішли разом з козаками визволяти від поляків територію України. Але вся земля, де проходили московські вояки, оголошувалася власністю московського царя, а не України.

Хмельницький швидко збагнув, що Україна втрапила в нову халепу, і почав шукати інших союзників. Він розпочав переговори зі Швецією і Туреччиною, але невдовзі гетьман важко захворів. Ходили чутки, що його отруїли за наказом московського царя, та точно це не відомо. Помер гетьман у 1657 році у великому смутку, бо не встиг як слід упорядкувати свою державу та боявся, що після його смерті почнеться в Україні розбрат, а хижі сусіди знову роздеруть її на шматки й поневолять.

*Прийом послів Б. Хмельницького в Києві.
Гравюра А. ван Вестерфельда*

Козаки на Дністрі

Жванецький замок

*Універсал
Б. Хмельницького,
писаний власноруч*

ЯК УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАК НАВЧИВ ЄВРОПУ КАВУ ПИТИ

Якось козацькі шляхи завели до Відня, столиці Австрії, українського козака *Юрія Кульчицького* зі Львівщини. Не раз воював він з турками і татарами, та одного разу потрапив до турків у полон. Там добре вивчив турецьку мову. Згодом із полону втік, дістався до Відня і став купцем. Та знову довелося йому мати справу з турками. У 1684 році величезне військо султана Ахмета II взяло в облогу Відень. Захисники міста були у відчаї. Їх могли врятувати союзники — німці та поляки. Але вони не знають про біду. І Юрій Кульчицький зголосився пройти через турецький табір і передати звістку союзникам. На нього дивилися, як на самогубця. Та Кульчицький узяв листи, покликав свого товариша, колишнього козака Юрія Михайловича, і удвох вони рушили до турецького табору. Розпочалася злива з грозою, і турки поховалися по наметах. Це було краще. На ранок визирнуло сонце, і турки побачили двох чоловіків. Отут і допомогло знання турецької мови. Кульчицький з товаришем сказали, що вони купці і йдуть по харчі для війська. Один турецький командир навіть напоїв їх кавою у своєму шатрі.

Два Юрії виконали завдання. Союзники розгромили турків і визволили Відень від облоги. А Кульчицькому віденці пропонували будь-яку нагороду. Але він попросив лише віддати йому мішки з кавою, які залишили турки в таборі. Гіркий турецький напій у Відні ніхто не любив. І Кульчицький отримав аж 200 мішків кави. Він відкрив у Відні першу кав'ярню, яку відвідувало багато людей, бо Кульчицький ще й написав книгу про свої пригоди, і всі хотіли подивитися на героя. А щоб відвідувачі не кривилися від гіркої кави, Кульчицький став додавати до неї цукор. Тепер кава стала улюбленим напоєм не лише у Відні, а й по всій Європі.

А Кульчицькому вдячні віденці поставили пам'ятник.

Остатки Зпьямату

Днепровская

Андриановская

Хатковская

Цветковская

Царьсинская

Калужская

«РУЇНА»

Після смерті Богдана Хмельницького в Україні почалася запекла боротьба за його спадок. Кому дістанеться Україна? Полякам? Московії? Чи збереже свою незалежність? Самі українці не знали до кого прихилитися? Москва зрадила Україну, порушила домовленості з Хмельницьким у Переяславі. Коли поляки зібрали сили і почали тиснути московитів із Правобережної України, ті уклали з поляками мир в селі Андрусові і віддали Правобережжя Польщі, замість того щоб захищати і оборонити Україну.

Багато років в Україні точилася братовбивча війна, коли козаки воювали проти козаків, коли було в Україні одразу по кілька гетьманів і кожен з них вважав законним саме себе.

Цей страшний час народ назвав Руїною.

Старшинські
обладунки

Юрій Хмельницький

Булава
наказного гетьмана

ЖИТТЯ І СМЕРТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Коли козаки поховали Богдана Хмельницького, вони вирішили обрати гетьманом його сина *Юрія*. То був поганий вибір. Юрієві було лише 16 років, і він не мав ні сили, ні волі, ні розуму свого батька. Тому наказним гетьманом при ньому поставили *Івана Виговського*. Це був найближчий радник Богдана Хмельницького і генеральний писар козацького війська. Молодий Хмельницький невдовзі зрозумів, що не може правити державою, і Виговський став справжнім гетьманом. Він твердо і вміло тримав лад у війську і державі, щедро нагороджував вірних людей, а зрадників нещадно карав. Бачачи, як Московія прибирає до рук українські землі, Виговський вирішив розірвати з нею стосунки.

Іван Виговський

У Москві дуже злякалися, що можуть втратити такий ласий шмат, як Україна, тож почали підбурювати проти гетьмана темне й забите селянство і підкуповувати грошима і високими посадами деяких полковників. Полковники Пушкар і Барабаш здійснили проти гетьмана повстання. Та Виговський залізною рукою придушив його. Україна знову вкрилася тілами козаків, що рубали один одного.

Виговський не мав достатньо сил, щоб самому вигнати московське військо з України і розірвати ненависну Переяславську угоду 1648 року. Тому він почав переговори з Польщею. Польща мріяла повернути собі Україну, але на старі порядки Виговський не погоджувався. Врешті, в 1658 р. в місті Гадячі уклали договір. Україна ставала

союзником Польщі як вільна держава. Польща мала прогнати московське військо. Наступного року Виговський закликав народ піднятися і звільнитися від московських воєвод, загарбників рідної землі. Козаки, селяни та міщани стали під прапори Виговського й у битві під Конотопом знищили найкраще московське військо, взяли великий полон і здобич. Ця перемога могла покласти край московському пануванню. Але для України то були дуже лихі часи. Виговський побачив, що поляки починають утискати і грабувати українців. Він не бажав, щоб народ запідозрив свого гетьмана у зраді і підлій змові з давніми ворогами. Після битви під Конотопом Іван Виговський відмовився від гетьманської булави. Без Виговського поляки і не думали виконувати Гадяцького договору, а знову гнобили і грабували людей.

У 1664 році на Київщині селяни повстали проти поляків. І хоча Виговський уже кілька років не був гетьманом і не втручався в політику, поляки запідозрили, що це він підбурив людей на повстання. Поляки заарештували колишнього гетьмана і без жодних доказів засудили на смерть. Виговського розстріляли у Варшаві. Так Україна втратила одного з найшляхетніших і наймудріших своїх гетьманів.

Розгром царської армії під Конотопом

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Покласти край безладу, що почався в Україні після зречення Виговського, намагався *Петро Дорошенко*, онук славного гетьмана Михайла Дорошенко. Коли Юрій Хмельницький

Петро Дорошенко

знову зрікся гетьманства і 1665 року пішов ченцем у монастир, козаки обрали Петра Дорошенка гетьманом на правому березі Дніпра. Дорошенко був дуже освіченою людиною, здібним і хоробрим воїном, розумним політиком. Він понад усе любив Україну, хотів звільнити її від чужинців і створити сильну державу, як за часів Богдана Хмельницького.

Попри багато різних пересторог, Дорошенко обрав собі в союзники Туреччину, враховуючи те, що такі ж самі наміри мав колись і Богдан Хмельницький.

Гість із Запорозжя. Художник Ф. Красицький

*Петро Дорошенко
Гетьман
Самодержавець*

*Факсиміле
підпису
П. Дорошенка*

Іван Самойлович

Турки погодилися допомогти Дорошенкові. Велике турецьке військо прийшло до України. Разом із козаками Дорошенка турки погромили поляків, вигнали їх з усього Правобережжя і взяли в облогу Львів. У 1672 році Польща змушена була підписати з турками мир у містечку Бучач і визнати Україну окремою державою. Здавалося, що остаточне визволення нашої землі вже близько. Але турки взялися грабувати і знущатися над українським людом, навіть одну з церков у місті Кам'янці перетворили на мусульманський храм-мечеть. Це була страшна образа для православних. Запорозький кошовий *Іван Сірко* навіть пішов на Дорошенка війною. Отож, вкотре незгода руйнувала Україну. Дорошенко хотів поширити свою владу й на Лівобережну Україну. Але Москва, що мала сильний вплив на Лівобережжі, не допустила цього. Проти Дорошенка рушило величезне московське військо, яке взяло в облогу гетьманську столицю Чигирин. Тим часом новий лівобережний гетьман *Іван Самойлович* наказав зганяти людей з Правобережжя цілими селами за Дніпро, на Лівий берег. Правобережжя поступово перетворювалось на пустелю. І хоч Сірко врешті помирився з Дорошенком, гетьмана це не врятувало. Самойлович вимагав, щоб Дорошенко поклав перед ним свої гетьманські клейноди і зрікся влади. Та Дорошенко не поважав Самойловича і поклав клейноди перед відважним отаманом Сірком. Росіяни заарештували славного гетьмана і заслали на далеку північ Росії подалі від України.

СЛАВА ІВАНА СІРКА

Одна з найславніших постатей нашої історії — Іван Сірко. Все життя провів Сірко в сідлі бойового коня. Разом із Хмельницьким воював у Франції, брав участь у Визвольній війні та повстаннях проти польської шляхти на Правобережжі. Та найбільше уславився Сірко в боротьбі проти татар і турків. За своє життя Сірко понад 55 разів ходив походами на Крим і Туреччину. І в жодному поході не зазнав поразки, виходячи часом із зовсім безнадійних ситуацій. Татарські матері лякали ім'ям Івана Сірка своїх малих дітей, коли ті плакали.

Сірко був чудовим стрільцем із лука й рушниці. Міг на повному скаку збити стрілою птаха в небі, і мало який звір рятувався від його кулі.

Помираючи, Сірко заповів возити перед козацьким військом свою праву руку протягом семи років. І сім років козаки були непереможні. Розповідають, що праву руку Сірка викопували з могили іще раз, під час навали Наполеона в 1812 р. А потім знову повернули в могилу.

Іван Мазепа

ІВАН МАЗЕПА

Московські царі зазвичай жорстоко переслідували українських гетьманів, які прагнули незалежності України. Помер на засланні Дорошенко. Така ж доля чекала на *Дем'яна Многогрішного* і Івана Самойловича, якого звинуватили у зраді цареві.

У 1687 році козацька рада в Коломаку на Харківщині обрала своїм гетьманом *Івана Мазепу*.

Іван Мазепа народився в 1632 році. Він отримав прекрасну освіту спочатку вдома, а потім у колегіумі. Ще хлопчиком добре знав дуже складну латинську мову і навіть умів складати нею вірші.

Здібності Іван Мазепа мав надзвичайні. Він хоро-

бро бився у війську Б. Хмельницького, де розумом і відвагою заслужив пошану й любов. Потім батько послав його навчатися за кордон, у Голландію. З часом Мазепа перейшов служити до Петра Дорошенка. Одного разу, коли Іван віз листа від гетьмана Дорошенка до кримського хана, його перехопили козаки Івана Сірка, який тоді ненавидів Дорошенка за його дружбу з турками і хотів убити посланця. Та Мазепа якось умовив Сірка. Мабуть, освіта і козацьке минуле допомогли йому вийти з скрутного становища. Сірко передав свого бранця гетьману Самойловичу, а той узяв його на службу і надалі не раз посилав з дорученнями до царя у Москву. Там він теж сподобався своїм розумом і освіченістю. Тож у Москві мали довіру до Івана Мазепи і не заперечували проти його гетьманства.

Шабля, яку Мазепа подарував осавулу Савичу

Універсал І. Мазепи

ГЕТЬМАНУВАННЯ МАЗЕПИ: ЗЛЕТ І ПАДІННЯ

Тодішній російський цар *Петро I* був жорстоким тираном. Тому Мазепа, мріючи про визволення України, мусив діяти дуже обережно. Він виконував усі вимоги царя, збирав податки і посилав тисячі козаків воювати за царя й будувати нову столицю Росії — Петербург. Кажуть, що Петербург стоїть на козацьких кістках. Сам Мазепа потроху збирав сили, на власні гроші будував церкви і школи, посилав талановитих хлопців за кордон, щоб отримували там європейські знання.

Вирішальний час настав влітку 1708 року. Мазепа домовився зі шведським королем Карлом XII про спільні дії проти росіян і визнання Швецією Української держави. Гетьман закликав весь народ до повстання. Але, на лихо, українці Мазепі не повірили. Тільки 15 000 запорожців з отаманом Костем Гордієнком прибули до гетьмана. Щастя відвернулося від Мазепа. Петро I послав на Україну велику армію, у п'ятеро більшу, ніж сили шведів і українців. В одному з боїв шведи втратили свій обоз і залишилися без пороху, припасів і гармат. Але Мазепа мав вдосталь припасів у своїй столиці Батурині. Батурин взяли в облогу російські війська і вимагали здати місто. Полковник Чечель, який командував обороною Батурина, відповів по-козацьки: «Умремо всі, а столиці не віддамо!». Російське військо ніяк не могло взяти Батурина. Та знайшовся серед українців зрадник Іван Ніс. Він показав ворогам таємний підземний хід до міста.

Російські вояки увірвались у Батурин і влаштували там страшну різанину.

Полковника Чечеля й інших командирів убили, розп'яли на хрестах, прив'язали хрести до плотів і пустили річкою Сейм, щоб налякати всіх, хто лише подумає про будь-який спротив.

*Вечерня в козацькому таборі.
Художник Ю. Брандт*

Батурин. З гравюри XVII ст.

Пірнач Семена Палія

*Полтавська битва.
Старовинна гравюра*

ПОЛТАВСЬКИЙ БІЙ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Вирішальний бій стався 24 липня 1709 р. під Полтавою. Мазепа і Карл XII зазнали поразки й мусили тікати в турецькі володіння, у Молдову. Разом із Мазепою пішли й козаки Гордієнка. У вигнанні старий, убитий горем Мазепа помер.

Петро Перший оголосив Мазепу зрадником. Він наказав зруйнувати Січ, проклинати ім'я Мазепа в церквах і люто карав кожного, кого підозрював у симпатіях до Мазепа. Багато хто з українців і досі повторює брехливі звинувачення жорстокого ката нашого народу на адресу Івана Мазепа. Та як може бути зрадником людина, яка все життя віддала служінню своєму народові? Він ніколи не зраджував Україні. Не зрадив Мазепа й Петра I, бо той сам не хотів захищати Україну від поляків і шведів, які готувалися до вторгнення і хотіли поділити між собою нашу землю. Мазепа мусив якимось чином врятувати свій край і тому пішов на союз зі шведами. На щастя, все менше людей в Україні вірять у царську брехню, і все більше вчимося ми цінувати те, що зробив для України славетний гетьман Іван Мазепа.

Козацька фляга

Полтавський бій. Художник Д. Мартен

ПОНЕВІРЯННЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

Козаки, що пішли з Мазепою до Молдови, поховали свого гетьмана й обрали нового — *Пилипа Орлика*. Цьому гетьманові не довелося правити в Україні. Продовжуючи справу Мазепи, він уклав угоду з турками і татарами та рушив разом із ними на Петра I. У 1711 році Орлик розбив російське військо над річкою Прутом і мало не взяв у полон самого царя. Але Петро I відкупився від турків і домовився про мир зі шведами. А залякана Україна не повстала на допомогу Орлику. Він залишився на чужині до кінця життя. Шукав допомоги в Туреччині та інших держав проти Петра I, та всі відмовляли. У вигнанні Орлик склав першу в Європі Конституцію — основний закон, за яким живе кожна держава. Багато з неї переписали потім до своєї конституції Франція, Америка та інші країни. Син Пилипа Орлика *Григорій* вступив на військову службу у Франції і дослужився до найвищого звання маршала.

Тепер на місці колишнього маєтку Григорія Орлика під Парижем збудовано великий міжнародний аеропорт Орлі, названий на честь Григорія Орлика.

Пилип Орлик

Григорій Орлик

*Іван Мазепа та Пилип Орлик.
Невідомий художник. XIX ст.*

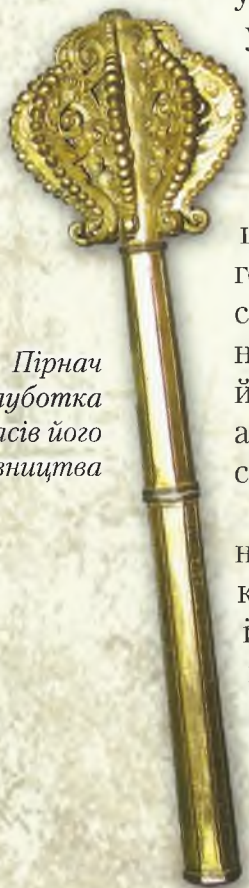

*Набір писаря.
XVIII ст.*

Іван
Скоропадський

Пірнач
Павла Полуботка
часів його
полковництва

БОРОТЬБА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО І ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Коли Мазепа повстав проти царя, Петро I наказав обрати гетьманом *Івана Скоропадського*. Новий гетьман був уже старий і не міг завадити Петрові I ще більше душити Україну. Той заселяв її російськими поміщиками, роздавав нашу землю сербам, молдованам, грекам. Поставив свого наглядача при гетьмані і забороняв судити за українськими звичаями.

Скоропадський протестував, посилав до царя прохання, підтвердити давні вольності України. А у відповідь цар взагалі прислав в Україну свій уряд — «Малоросійську колегію», бо зовсім не вірив українському гетьману. Від горя й розпачу старий гетьман помер у 1722 році. Поховали його в тодішній столиці Глухові. Скоропадський знав, що Петро I не дозволить обрати нового гетьмана, тому перед смертю призначив наказного гетьмана *Павла Полуботка*, Чернігівського полковника. Полуботок просив царя дозволити обрати постійного гетьмана. Та цар відмовився і прислав володарювати в Україні російського генерала Вельямінова з шістьма офіцерами. Вони мали правити спільно з Полуботком, але насправді не звертали на гетьмана ніякої уваги. Одного разу Вельямінов вилаяв гетьмана та ще й погрожував зовсім скасувати права козаків. «Я тут президент, а ви ніщо! — кричав Вельямінов. — Зігну я вас, а ваші вольності скасую».

Писав прохання до царя сам Полуботок, писали козаки, але нічого не допомагало. У відповідь цар прислав командувати козаками князя Голіцина, а Полуботка наказав заарештувати і відправити до Петербурга. Там його кинули до страшної в'язниці — Петропавлівської фортеці. Гетьман Полуботок відкрито говорив цареві про те, як знущаються з України його слуги.

Павло Полуботок

Цар лютував, погрожував стратити непокірного гетьмана. Та залякати Полуботка не зміг. «Заступаючись за Україну, я не боюсь ні кайданів, ні тюрми. І лучче мені найгіршою смертю вмерти, як дивитися на загальну гибель земляків моїх», — казав Полуботок.

Коли Павло Полуботок тяжко захворів у в'язниці і був при смерті, до нього приходив Петро I просити вибачення. Хто зна, про що вони розмовляли, а легенда каже, що Полуботок не простив і сказав, що за кривди України судитиме їх Бог і розсудить Петра з Павлом. І буде це дуже скоро.

Слова Полуботка справилися. Він помер наприкінці 1724 року, а Петро I пережив його всього лише на півтора місяця.

Петро I відвідує у в'язниці П. Полуботка

Кайдани XVIII ст.

Данило Апостол

«ЗОЛОТА ОСІНЬ» ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Наступники недоброї пам'яті Петра I то трохи поліпшували долю України, то знову хапали її за горло і душили з усіх сил. Коли помер Петро I, його дружина Катерина I обіцяла дозволити вибори гетьмана, та не встигла чи не захотіла цього зробити.

За царя Петра II росіяни скасували ненависну «Колегію», а у вересні 1727 року у Глухові було обрано нового гетьмана *Данила Апостола*, миргородського полковника. Як і до того, росіяни йому не довіряли. Тому взяли в заручники до Петербурга сина гетьмана, Петра. Наступного року повернули козакам більшу частину їхніх прав. Прихильно ставилася до козаків і цариця Анна Іванівна. Вона віддячила Апостолові за допомогу у війні проти Польщі

і дозволила повернутися в Україну козакам Костя Гордієнка, які пішли з Мазепою. Ці козаки повернулися додому з Туреччини і збудували Січ на річці Базавлук. Там оселилося 7 000 козаків.

Данило Апостол гетьманував сім років і помер у 1734 році.

Росія знову почала «закручувати гайки» в Україні. Знову не давали обрати гетьмана. Почала лютувати російська «Тайная Експедиція», яка збирала доноси і мучила й карала на смерть кожного, хто накликав на себе підозру у ворожих настроях до російських правителів.

Та щастя знову усміхнулось Україні, коли в 1731 році росіяни шукали по наших містах і селах співаків для царського хору.

*Ікона Покрови з Чернігівщини. XVIII ст.
На іконі зображено запорозьких козаків*

Кирило Розумовський

Вибори відбулися у Глухові взимку 1750 року.

Молодий освічений гетьман хотів перетворити Україну на справжню європейську країну. Її столицю, Глухів, називали маленьким Парижем. Там був театр, ставилися французькі п'єси. За давнім звичаєм українських гетьманів, молодь посилали вчитися за кордон. *Кирило Розумовський*, як колись Іван Виговський, збирався відкрити у Глухові Університет. У стражденній Україні запанували спокій і право.

Та в 1761 році помирає Єлизавета Петрівна. А нова правителька Катерина II вирішила остаточно знищити волю України. З гетьманства вона й почала. У 1764 р. імператриця наказала Кирилові Розумовському скласти клейноди, вивезти їх до Петербурга і підписала указ про скасування гетьманства.

Кирило Розумовський спершу жив у Петербурзі. А перед смертю приїхав в Україну і помер у 1803 р. в Батурині у віці 75 років. То був останній український гетьман козацьких часів.

*Палац Розумовського
в Батурині*

Таким чином до царського палацу потрапив голосистий парубок з Київщини Олексій Розум. Він не тільки добре співав, а й був дуже гарний собою. І в нього закохалася царівна Єлизавета Петрівна, молодша дочка Петра I. Вона вийшла заміж за Розума. Він став тепер Розумовським і великим паном.

Пізніше за підтримки Розумовського Єлизавета стала царицею.

Олексій забрав до Петербурга свого молодшого брата Кирила. Йому дали титул графа і відправили вчитися за кордон. Здібний хлопець швидко опановував різні сфери знань, тож, коли повернувся до Петербурга, став Президентом Академії Наук.

Саме його в 1744 році цариця Єлизавета зробила гетьманом України на прохання козацьких старшин.

ЯК КАТЕРИНА ІІ ЗНИЩИЛА СІЧ

Остаточно знищити волю України Катерина ІІ не могла, поки жива була остання твердиня козацького духу — Запорозька Січ. 20 000 січовиків були грізною силою, яку Катерина боялася й ненавиділа. Але поки що вона їй була потрібна. Катерина хотіла відвоювати у Туреччини землі понад Чорним морем та Крим. А козаків у цьому ніхто не міг замінити, бо ніхто краще за них не вмів воювати з турками, а їхня відвага і мужність у боях відомі були в цілому світі.

У битвах цієї війни козаки погромили татарську кінноту і вкрили себе невмирущою військовою славою при штурмі турецької фортеці Ізмаїл. Вражені їх героїзмом і самовідданістю в боях, російські полководці Потьомкін і Кутузов та багато інших записалися простими козаками до Запорозького Війська.

Але «подяка» за подвиги козаків була швидка й жорстока. На Зелені свята влітку 1775 року, щойно закінчилася війна з турками, цариця Катерина ІІ послала на Січ 160-тисячне військо генерала Текелі. Генерал вимагав від козаків здатися без бою.

*Підпільницька
(Нова) Січ.
Художник А. Жук*

*Нова Січ.
Графічна реконструкція В. Ленченка*

*Могила
невідомого
козака*

Остання рада на Січі. Художник В. Ковальов

Кошовий Петро Калнишевський, якому тоді було 85 років, скликав Велику Раду, щоб вирішити, що робити. Думки поділилися. Молоді й запальні козаки вимагали боронити Січ до останнього і загинути по-геройськи. Але мудрість старших перемогла. Битва була б марною втратою молодих життів. Січ все одно була приречена. Та Калнишевський обдурив Текелі. Він упросив російського генерала дозволити козакам виходити з Січі на риболовлю, поки йтимуть переговори про здачу. Текелі дозволив. І за кілька днів на Січі залишилися тільки діди. Тож взяти всіх запорожців у полон не змогли. Росіяни зруйнували Січ, забрали скарби, клейноди і гармати, а все інше спалили. Не дісталася їм лише ікона Покрови Божої Матері, яку козаки забрали з собою і вивезли потім до Туреччини.

Петро Калнишевський

Страшною була доля останнього кошового Січі Петра Калнишевського. Катерина II наказала вислати його на Північ у Соловецький монастир. Там старого кошового тримали у смердючій ямі на хлібі й воді цілих 25 років. Випустив сліпого кошового з ями новий цар Олександр I. Єдиним проханням Калнишевського було лише, щоб його ніколи знову не кидали в яму.

Він прожив вільним на Соловках ще кілька років і помер у 1803 році, коли йому було вже 112 років.

*Пам'ятник
П. Калнишевському в Ромнах*

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ

Знищення Січі завдало Україні болючої рани. Та козацька слава, як співав народ, не пропала. Хоча певна частина козаків розійшлися по хуторах і містах, стали звичайними міщанами і селянами, серед колишніх запорожців було чимало тих, у кому козацький дух був непереборним. Поки російські війська палили і грабували Січ, вони вирушили походом до Чорного моря і звернулися до турецького султана Абдул-Гаміда I з проханням дозволити їм оселитися у його володіннях та обіцяли вірно йому служити. Турки радо прийняли це прохання. Збувалася їх давня мрія, мати козаків під своєю рукою. Султан поселив козаків у гирлі Дунаю і дозволив збудувати Січ. Козаки мали скласти присягу на вірність султану. Вони склали її, але таки обдурили турків. Запорожці принесли з собою з України рідну землю. І коли складали присягу, то насипали ту землю у свої чоботи. Тож коли вони вимовляли слова присяги:

«На чийй землі стоїмо, тій і служити будемо», то мали на увазі невідомий туркам, але дуже великий для козаків зміст.

Задунайська Січ у усьому повторювала Запорозьку. Щоправда, демократії було менше, головну роль відігравала старшина і менше значення мала Рада. Та все одно Задунайська Січ була справжнім островом свободи для українців. Царські війська не змогли спинити потік утікачів за Дунай.

Життя на службі у султанів було важким. Лицарі свободи, козаки мусили часто брати участь у війнах турків проти поневолених народів, придушувати визвольні повстання. Багато козаків кидали службу і поверталися в Україну. Їх тепер не переслідували, а брали на службу в нові козацькі полки російського війська.

Кінець Задунайської Січі настав у 1828 році. Тоді останній кошовий задунайців *Йосип Гладкий*

під час російсько-турецької війни під Ізмаїлом перейшов на бік Росії разом із 1500 козаками. Розлючені турки вдерлися на Січ, перебили козаків, що там лишилися, і вщент зруйнували укріплення.

Печатка
Задунайського
війська

Задунайський козак.
Художник С. Васильківський

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Тих козаків, які повернулися з-за Дунаю разом із кошовим Йосипом Гладким до Росії, цар Микола I поселив на березі Азовського моря між сучасним Маріуполем і Бердянськом і зобов'язав їх нести прикордонну службу. Цих козаків називали Азовським козацьким військом.

Азовці швидко упорядковували край, побудували хутори, села і навіть кілька містечок. Збудували і власну морську флотилію. Вони не платили податків і лише мусили нести військову службу. Командував ними Йосип Гладкий. Він помер на посту кошового в 1866 році у чині російського генерал-майора. Його могила знаходиться на території запорізького університету.

Царський уряд дедалі більше утискував азовців, намагався переселити їх на Кавказ. Врешті, коли азовці підняли повстання, козаків перетворили на селян, а клейноди й фортецю згодом передали Кубанському козацькому війську.

Герб та шабля
Й. Гладкого

Могила Й. Гладкого

ЧОРНОМОРСЬКЕ Й КУБАНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

З тих запорожців, що залишилися в Україні після розгрому Запорозької Січі в 1784 році, Катерина II почала формувати козацькі полки. Таких козаків зібралося близько 12000. У 1787 році розпочалася нова війна Росії з Туреччиною. Цариця вирішила використати козаків.

У 1787 році козацька флотилія розбила турецький флот. Вдячна цариця подарувала козакам відвоювані у турків землі над Чорним морем між Бугом і Дністром і перейменувала військо козаків на «Чорноморське військо».

У 1791 році уряд відібрав у чорноморців ці землі і переселив козаків на річку Кубань. Кошовим тоді став *Антон Головатий*. Після його смерті уряд заборонив кубанцям обирати кошового.

Чорноморські козаки

Кобзар

*Пам'ятник
захисникам
українських
кордонів*

СТАРОДАВНІ КОРЕНІ ЛИЦАРСЬКИХ ТРАДИЦІЙ КОЗАКІВ

Козацькі традиції мають багато спільного з усіма військовими традиціями індоєвропейських народів.

З давніх-давен європейські країни шанували зброю, а особливо меч та шаблю. Мечам давали особисті імена, освячували їх у церкві. Мечем посвячували молодого воїна в лицарі. І в козацьких піснях шаблю називають лицарською зброєю, сестрицею, ненькою, дружиною, панночкою молоденькою.

Дуже сильним у лицарів був культ (обожнювання) коня. «Шабля й люлька — вся родина, сивий коник — то мій брат», — такі слова збереглися в народній пісні.

Серед європейських лицарів завжди існував звичай тривалої підготовки і навчання майбутніх воїнів. Цей звичай бере початок із прадавніх часів, коли хлопців виховували в громадах воїнів-вовків. Юнак мав пройти ступені пажа і зброєносця (у козаків — джури) і лише у 21 рік міг стати лицарем. Обов'язкове навчання — одна з головних вимог до того, хто прагнув увійти до Січового товариства.

Неможливе європейське лицарство й без співців та поетів, що прославляли подвиги вождя. Вони створювали неповторну лицарську поезію. Це також дуже давня традиція. Європейські воїни вважали таких співців (скальдів, труверів) носіями божественної сили, яка наділила їх пісні могутньою енергією, що вела до перемоги. У козаків співців (різновидом скальдів) називали кобзарями, які формували мову, свідомість українців, зберігали і передавали історичні традиції та знання новим поколінням.

Спільною рисою у європейських лицарів і козаків є ставлення до релігії. І в Європі, і в українських козаків дуже шанували Богородицю Діву Марію, яка захищала лицарів від напастей.

З усього цього можна зрозуміти, що українські козаки були не просто ватагою вільних озброєних людей, а справжнім лицарським братством, релігійно-військовим орденом, подібним до лицарських орденів у Європі.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Бордюг 16	Келеп 46	Піхота 37
Булава 23	Кинджал 46	Порохівниця 47
Бунчужний 25	Клейноди 23	Реєстрові козаки 32
Бунчук 26	Корогва 26	Рушниця 46
Виборні козаки 34	Кошовий отаман 24	Сипай 40
Військовий обозний 25	Курінний отаман 25	Спис 46
Військовий осавул 25	Литаври 23	Феодальне ополчення 41
Військовий писар 24	Лук 46	Фігура 31
Військовий суддя 24	Лучник 40	Хорунжий 25
Військовий тлумач 25	Мушкетер 37	Чамбули 30
Гаківниця 46	Отаман січової школи 25	Черес 47
Гармата 46	Панцирний гусар 41	Шабля 46
Герць 27	Печатка 26	Шляхта 41
Джура 28	Пікінер 37	Якірці 47
Довбиш 25	Пірнач 26	Яничар 41
Зимівник 16	Пістолі 46	

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Апостол Данило 86	Могила Петро 62
Богун Іван 73	Наливайко Северин 58
Бут Павло 64	Орлик Григорій 83
Виговський Іван 76	Орлик Пилип 83
Вишневецький Дмитро 52	Остряниця Яків 64
Гладкий Йосип 90	Петражицький-Кулага Іван 62
Головатий Антон 91	Петро I 81
Дашкевич Остап 52	Підкова Іван 54
Дорошенко Михайло 60	Полуботок Павло 84
Дорошенко Петро 78	Потоцький Микола 67
Жмайло Марко 60	Розумовський Кирило 87
Зборовський Самійло 55	Ружинський Богдан 54
Казимир Ян 69	Самойлович Іван 79
Калнишевський Петро 89	Свірговський Іван 53
Карл XII 81	Сірко Іван 73, 79
Конашевич-Сагайдачний Петро 58	Скоропадський Іван 84
Косинський Криштоф 57	Сулима Іван 63
Кривоніс Максим 69	Томиленко Василь 64
Кульчицький Юрій 74	Трясило Тарас 62
Мазепа Іван 80	Хмельницький Богдан 66
Многогрішний Дем'ян 80	Хмельницький Юрій 76

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркас М. М. Історія України-Русі. — К: Вища школа., 1993.
2. Журнал «Гетьман», 2006 р.
3. Журнал «Київська Старовина», 1992 р.
4. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К: Абрис, 1994.
5. Історичні постаті України. — Одеса: Маяк, 1993.
6. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке Низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.
7. Мисик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.
8. Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Клію. — К: Довіра, 1993.
9. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків. ТТ. 1—3. — Київ: Наукова думка, 1990.

СПИСОК ДОДАТКОВОГО ФОТОМАТЕРІАЛУ

- стор. 11 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 22 кадр із фільму «Богдан Хмельницький», 1941 р., реж. Ігор Савченко;
стор. 27 кадри з фільму «Богдан Хмельницький», 1941 р., реж. Ігор Савченко;
стор. 28 приготування їжі, Сердюк О. В.;
стор. 29 кадри з фільму «Дорога на Січ», 1994 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 31 кадри з фільму «Богдан Хмельницький», 1941 р., реж. Ігор Савченко;
стор. 36 Слобожанщина, LSM Design & Creative Group;
стор. 37 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 42 козацька артилерія, LSM Design & Creative Group;
стор. 44 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 45 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 46 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 47 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 49 кадр із фільму «Дорога на Січ», 1994 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 49 кадр із фільму «Дорога на Січ», 1994 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 55 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 56 кадр із фільму «Козаки йдуть», 1991 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 62 кадри з фільму «Дорога на Січ», 1994 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 63 кадр із фільму «Дорога на Січ», 1994 р., реж. Сергій Омельчук;
стор. 67 кадри з фільму «Богдан Хмельницький», 1941 р., реж. Ігор Савченко.

THE UKRAINIAN COSSACKS

The Ukrainian Cossacks is an outstanding phenomenon in the history of Ukraine, the creative and freedom-loving spirit of Ukrainian people was showed in the Cossacks, it has given a lot of names known not only in the territory of Ukraine, but all over the world. The Cossacks were respected, they impressed everybody with their military skills, extraordinary boldness, desperateness and the will power, capable to work wonders and about which many legends are completed.

The Ukrainians imagine the Cossack as a desperate warrior who is not separated from the sabre, as a defender of Motherland, the fighter for the rights of the free person who lives under the sky of Ukraine and the orthodox religion.

Cossacks became appreciable military force of the late Middle Ages and have acted as defenders of their territory from aggressive nomadic people which threatened not only to Ukraine, and Poland, and Moldova but also to Hungary and to Austria... In XV c. over the Dnepr rapids – in the free and very dangerous territories – there was a Ukrainian version of the European knights – Cossacks.

Courageous and desperate Cossacks who besides were also talented soldiers have located in the Zaporozhye steppes. The precise military structure was generated, they elected the leader and built the fortifications in unpopulated Dnepr steppes. Tatars attacked the Ukrainian land through these territories.

Cossacks have put a significant obstacle in their way. Cossacks took away from Tatars the stolen things and captivated peasants. The constant danger and readiness for fight has tempered them and has made the fearless soldiers endowed with the force not typical of the ordinary person.

Our book supplied by the unique illustrative material will tell you about the ones who were Cossacks, when they appeared, about their way of life and how they defeated Ukraine in more detail.

Науково-популярне видання
Для дітей середнього шкільного віку

Віктор Іванович Лепко

Українське козацтво

ББК 63.3 (4УКР)
Л48

Фото В. В. Меркулова

Відповідальний редактор І. В. Єфімова

Редактор О. М. Уліщенко

Дизайн та макетування Сердюк О. В.

Коректор С. О. Кліменко

Художній редактор М. С. Жубр

Лепко В. І.

Л48 Українське козацтво. — Харків: «ТОРСІНГ ПЛЮС», 2010. — 95 с. іл.
ISBN 978-966-404-632-6

Книжка розповідає про визначне явище в українській історії — козацтво. Гортаючи її сторінки, ви дізнаєтесь, як і коли воно виникло, як жили козаки, як боронили землі нашої Батьківщини від ворогів та загарбників, як вони воювали й перемагали.

Козацтво дало історії багато славетних імен, відомих не лише на теренах України, а й в усьому світі. Козаків шанували, вони вражали всіх своєю військовою майстерністю й надзвичайною сміливістю. Про все це ви дізнаєтеся зі сторінок цього видання.

ББК 63.3 (4УКР)

Підписано до друку 05.01.10. Формат 84×108 1/16. Папір крейдований. Гарнітура Peterburg.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,08. Наклад 3000 прим. Зам. № 0-0134.

Видання здійснено за ліцензією ФОП Сердюк І. А.
Видання здійснено за ліцензією ФОП Шапіро М. В.

«ТОРСІНГ ПЛЮС»

Свідоцтво серія ДК № 2143 від 01.04.05 р.

З питань оптових поставок звертатися:

61057, м. Харків, вул. Сумська, 13; тел.: (057) 719-98-73, тел./факс: 717-10-26
E-mail: torsing_or@rider.com.ua

Книга — поштою: 61057, м. Харків, а/с «Книжкова ліга»
Тел.: (057) 7-199-880
Інтернет-магазин: www.torsing.com.ua

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com

Українські Козацько

ISBN 978-966-404-632-6

9 789664 046326

